

УНИВЕРЗИТЕТ СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЈ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈА НА УМЕТНОСТ И
АРХЕОЛОГИЈА

**Компаративна анализа на олтарните апсиди на
црквите од епископиите на Р. Македонија во контекст
на европската ранохристијанска уметност (5-6 век)**

Магистерски труд

Ментор:

Проф.д-р Снежана Филипова

изработил:

Дарко Христовски

Индекс бр. 3494/09

СОДРЖИНА:

Вовед.....	5
I. Историски и црковни односи на Балканот.....	7
II. Црквата како верски храм на христијаните.....	12
Форма, правец и положба на црквите.....	14
Црковно Неимарство.....	15
Црковно Неимарство во Македонија.....	19
III. Олтарната апсида како најсвет дел во христијанските храмови.....	20
Форма на апсидите.....	21
Олтарни апсиди.....	23
Презвитеруим.....	24
Чесната трпеза.....	25
Синтроноси.....	26
Реликвии и реликвијари.....	28
Ѓакониконот и протезисот во ранохристијанските цркви.....	30
Амвон.....	32
Стилски влијанија во обликот на апсидите.....	32
Базилики со две апсиди.....	34
Црковните апсиди и баптистериумите.....	34
Апсидите во цеметеријалните базилики.....	35
IV. Споредба на Олтарните апсиди на Епископските базилики.....	36
Големата епископска Базилика во Стоби.....	36
Голема Базилика Ц Епископска базилика во Хераклеја.....	38
Епископската Базилика во Баргала (с. Козјак, кај Штип)	39
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на со сигурност лоцираните Епископските базилики во Стоби, Баргала, Хераклеја.....	41
V. Споредба на епископските базилики со базилики со полукружни апсиди во рамките на истата епископија.....	42
Северна базилика тоби.....	43
Гробјанска базилика Стоби.....	44
Паликура - Базилика Стоби.....	45
Базилика Д – Хераклеја.....	45

Базилика Extra Muros – Баргала.....	46
Градска ранохристијанска базилика, Баргала.....	47
Ранохристијанска Базилика Скупи.....	48
Јужна базилика на Плаошник.....	49
Поликонхалната црква на Плаошник.....	49
Ротонда во Коњух.....	50
Новооткриената базилика во Коњух.....	51
Малата базилика А во Хераклеја.....	52
Село Коњух, Епископија Запара?.....	53
Епископија Запара или Транупара? Базиликата со 5 апсиди, село Крупиште, кочанско.....	53
VI. Примери на епископски цркви на балканскиот полуостров.....	54
Примери на епископски базилики во Грција.....	55
Ахиропитос во Солун.....	55
Св. Димитрија во Солун.....	56
Базиликата А од Амфиполис.....	57
Базиликата Б во Филипи VI век.....	57
Св. Леонид во Коринт.....	58
Еуфразиева базилика во Пореч.....	61
Базилика во Ниш.....	61
Компарации на тространите апсиди.....	62
VII. Примери на тространа и четвртеста олтарна апсида.....	63
Голема ранохристијанска базилика во Скупи.....	64
Епископска црква во Царичин Град.....	64
Еленска Базилика - Пирдоп.....	65
Епископска базилика во Сердика (Софија).....	66
Епископска базилика во Месенврија (Несебар).....	66
VIII. Епископски цркви од Италија во ранохристијанскиот период.....	67
Св. Петар во Рим.....	67
Свети Аполинарис во Класе.....	68
Св. Јован во Латерано.....	69
Базилика во Градо.....	70
Базилика Св.Текла (Милано).....	70
Базилика Св. Репарата (Фиренца).....	70

Базилика Св. Рестигута (Неапол).....	71
IX. Компарации на апсиди.....	71
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата во Пирдоп.....	72
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата Сан Аполинаре во Класе.....	75
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Епископската Базилика во Сердика (Софија).....	76
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Месемвриа.....	76
Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата Св. Ирина (Константинопол).....	77
Заклучок.....	78
Мапи.....	85
Табели.....	88
Фотографии од теренски истражувања.....	94
Компарација на планови.....	127
Библиографија.....	170

Вовед

Апсидата е архитектонски елемент со полукружен или полигонален завршеток на хор, канцел, или брод, на секуларна или еклезиастичка градба, најчесто полукружно засводен. Најрано се користи во римската архитектура, каде функционираше како голема ниша за да во неа се смести статуа на божество во храмовите, или пак во термите и базиликите.¹ Зборот е со грчко потекло, веројатно превземен заради школките кои често ги украсувале сводовите во вдлабнатините во архитектурата. На латински се нарекува "councha" "tribunal", "exedra," "apsis, absis, absida." ²

Олтарскиот простор и олтарната апсида најчесто се наоѓаат на исток, меѓутоа има и ретки исклучоци, некои базилики немаат источна ориентација, т.е. олтарната апсида не се наоѓа на исток туку во таков случај олтарната апсида е на запад. Олтарната апсида е најсветиот дел на црквата. Со неа се почнува при градењето и се осветува објектот, а многу често се запазува нејзината позиција и при преградби.

Во античката архитектура со апсидите и плитките ниши биле украсувани тремовите на форумите и термите на Римската Империја, кои содржеле статуи, фонтани и богата ѕидна декорација. Функцијата на апсидата дошла до својот полн израз во изградба на термалните комплекси.³ Трпезариите на приватните резиденции обично имале апсидален завршеток, какви се и примерите од Стоби⁴.

¹ Онлине верзија на Енциклопедија Британика, <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/30854/apse>

² "conch" цитирано кај Douglas Harper, *Online Etymology Dictionary* (2001).

³ Faber, Ana., *Anticka oltarna apsida и njen kontinuitet u arhitekturi sakralnih objekata*, IAMZ, 3.s., XXIV-XXV, 151-162, 151.

⁴ Иван Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје 1999, 248-253.

Централната олтарна апсида со која секогаш е нагласен централниот брод, покрај евентуалните странични апсиди, е најважниот архитектонски елемент во планот на христијанските базилики бидејќи во базиликите го претставува централниот простор каде што се одвивал најважниот обред на евхаристија, додека обредите на покрстување и миропомазанието се одвивале во доградените анекси.

Олтарната апсида содржи олтарска маса -трпеза за евхаристичен обред, а понекогаш и субселии-долни седишта за хорот на свештенството, крстилница со базен за потопување или подоцна каменен реципиент за обредот на покрстување, додека во консигнаториумот може да стои епископска катедра-трон. "Олтарната апсидална платформа била издигната за неколку скалила и недостапна за верниците. Така било, затоа што се работи за простор од другата страна на животот, или со други зборови зона зад смртта."⁵ Ранохристијанската олтарна апсида најчесто е полукружна уште од античката традиција, но под влијание на Истокот во V век се појавува однадвор зајакната полигонална конструкција, како што е пример кај равенските цркви.

Потребата од компарација на формите на примерите од христијанскиот Исток и Запад и одредување на моделот кој преовладувал во провинциите кои некогаш се наоѓале на територијата на денешна Република Македонија се налага заради утврдување на еден од клучните индикации на културни влијанија. Издолженоста или квадратната форма на основите на црквите, како и т.н. ротондална или кружна форма се врзуваат со функцијата и значењето на објектот, како и со материјалните можности. Но, во олтарната апсида се чува најсветиот дел -мошти, реликвии и се одвива најсветиот чин на Евхаристијата. Во олтарната апсида во епископските цркви се сместува и синтроносот каде што заседавале црковните поглавари.

Олтарските апсиди досега не биле истражувани и анализирани како посебен проблем. Апсидите на црквите во најголем процент се полукружни однадвор и одвнатре, со мали исклучоци кога однадвор се појавува четвртаста или трапезоидна форма (т.н ротонда во Коњух, малата базилика во Хераклеја, црквата во Туденце, базиликата од V-VI век од Скупи, базиликата кај Црквиште, Зелениково).

⁵ Лилчиќ, В., 2003, *Ранохристијанска црква, Македонска цивилизација*, Скопје 2003.

Во својата студија на пропорциските односи во базиликите на Илирската префектура, Невенка Петровиќ ги третира модулите и главна карактеристика на системот на пропорционирање во дотогаш познатите базилики, но не ја одредува ниту укажува на улогата на апсидата во пропорциските односи.⁶

⁶ Невенка Спремо Петровиќ, *Пропорциски однос у базиликама Илирске Префектуре*, Археолошки Институт, Београд 1971, 109. Третира само три цркви од Македонија, од кои едната е цивилна од Скупи, другата крајпатна од Суводол а третата Епископската од Стоби.

I. ИСТОРИСКИ И ЦРКОВНИ ОКОЛНОСТИ НА БАЛКАНОТ

Црковната организација на територијата на РМ

Императорот Диоклецијан, кон крајот на III век го поделил Римското Царство на два дела, источно и западно. На чело на двете половини бил поставуван Август, а секој Август имал свој помошник кој што бил наречен кајсар.⁷ Оваа тетрархија се одржувала во текот на четири последовални смени, по што дошло до нејзино распаѓање. Меѓутоа, поделбата на царството на два дела останала.⁸ Царот Константин го создал на Исток постојаното државно средиште-Цариград. Со реформата на организацијата на управата која ја започнал Диоклецијан, а ја довршил Константин, царството било поделено на четири префектури: Галија, Италија, Илирик и Исток. Римските провинции Дарданија, Македонија и Нов Епир припаѓале на префектурата Илирик.

Во текот на IV век, статусот на Илирик и неговите провинции е доста нејасен, а и непостојан. Наоѓајќи се на границата на две државни и црквени организации, Илирик час бил приклучуван на источното, час на западниот дел на Царството, а добар дел од тој век царството било и единствено.⁹ Кон крајот на IV век, со поделбата на царството помеѓу Теодосиевите синови, дел од префектурата Илирик во кој се две дијецези - Дакија и Македонија - конечно е припоен кон Источното Царство и наречен "Источен Илирик". Седиштето на префекторот на преторијата пренесено е во средината на V век од Сирмиум во Солун. Во дакијската дијецеза Дакија се пет провинции: две Дакии (Дакија Рипенсис и Дакија Медитеранеа), Мезија, Дарданија (одвоена од провинцијата Дакија Медитеранеа) и од крајот на IV век, Превалитана. Во Македонската дијецеза се следните провинции: Македонија, Стар и Нов Епир, Превалитана (до крајот на IV век), Тесалија, Ахаја и Крит. Провинцијата Нов Епир е создадена после Константин, помеѓу 337 и 340 година. Според Нотиција дигнитум (околу 400.година), постоеле две провинции по името Македонија - Македонија Прва и Македонија Салутарис. Ова е доба на чести промени во административната поделба. Така Македонија Салутарис, набрзо по формирањето е поделена. Еден дел е поврзан за Нов Епир, а другиот за

⁷ Ф.Папазоглу, *Македонски градови у Римско доба*, Скопје, 1957, 91.

⁸ В. Лилчиќ, *Македонскиот камен на боговијте, христијанијте за живојот и живојот*, том 2, Македонска Цивилизација, Скопје, 2002, 259.

⁹ Острогорски, *Историја Византије*, Просвета, Београд, 1959, 55

Превалитана, значи за дијецезата Дакија.¹⁰ Во V век и во првата половина на IV век Македонија е повторно поделена - се споменува Македонија Прва и Македонија Втора. Македонија Втора е укината помеѓу 535. и 545 година. Трачките области околу Брегалница и припаднале на Средоземна Дакија, додека останатиот дел и припаднал на Македонија прва. Точните граници на поедините провинции секогаш и не се знаеле. Дарданија ги опфаќала горните текови на реките Морава, Вардар и Бел Дрим. На југ, границата према провинцијата Македонија била помеѓу Скупи и Била Зора. Најзначајни градови во Дарданија биле Скупи, Улпијана и Јустинијана Прва

Македонија се граничела на исток со реката Нестос (Места) и провинцијата Родопи, на југ со реката Халиакмон (Бистрица) односно со провинцијата Тесалија и со брегот на Егејското море, на запад со Нов Епир (границата била помеѓу Хераклеа и Охрид, на Ѓавато). Нов Епир ја зафаќал територијата од Македонија до Јадранското море. Северно од него е Превалитана (реката Маат ги граничи) а јужно Стар Епир - границата се наоѓа јужно од Војуше, кај Валона. По Хиерокловиот Синегден, во Првата Македонија се 32 града: Хераклеа Линкестис, Добер, Партикополис (Сандански?). Филипи, Амфиполис и други. Во другата Македонија која ги опфаќа средниот тек на Вардар, долниот тек на Црна и цел Брегалнички слив, остануваат градовите Стоби, Баргала, Арг, Пелагонија, Астрајон и др.

Седиштето на провинцијата Дарданија било во Скупи се до 535. година, а потоа во Јустинијана Прва. Седиштето на Македонија Салутарис било во Стоби, на Првата Македонија во Солун, а на Нов Епир во Дирахијум. Со Дарданија, Македонија Салутарис и Нов Епир управува Презсес а со Прва Македонија конзул. И презесот и конзулот имале управна и судска власт, а дуксот воена власт.

Во градот во кој било седиштето на провинцијата било и седиштето на архиепископијата (митрополијата) на Архиепископите им биле потчинети епископиите од останатите градови на провинцијата.

Во Дарданија се спомнуваат четири епископии: во Улпијана, Маријана, Неутина и Диоклецијана. Во Скупи е Митрополијата. Во 535. година со новелата XI, Јустинијан ја менува целата верска организација во Илирик,

¹⁰ Папазоглу, *Македонски градови у Римско доба*, 91.

Дарданија и Македонија Втора така што тие веќе ја немаат за врховна Солунската архиепископија, туку таа во Јустинијана Прва во Дарданија, која Јустинијан ја возвишува, како свое родно место во ранг на митрополија со патријаршиски права. Нов Епир и Прва Македонија остануваат под Солунска јурисдикција.

Ф. Папазоглу покажала дека во Македонија имало осум епископии - во Берија, Аполонија, Хераклеа Линкестис, Баргала, Запара, Добер, Партикополис и Амфиполис. Митрополиите се наоѓале во Солун, Стоби и Филипи.¹¹

Во борбата за превратот на римската црква над Источниот Илирик, Папата Инокентие I (402-417) востановил солунски викаријат со именување на солунскиот архиепископ за папски егзарх (викар). Преку делегациите придодадени на солунскиот архиепископ и паскиот викар, папата управува со црквата на Илирик. Овие права не се врзани за солунското епископско седиште, туку за личноста на неговиот носител. Делегацијата ја обновува секој нов папа за секој нов солунски епископ. Папата Бонифацие (418-422) во едно писмо до солунскиот епископ Руф "забранува да било кој епископ биде зареден во Илирик без согласност од Руф".¹²

Цариградската патријаршија настојува да ја задржи врховната јурисдикција врз Источен Илирик. Во преписката упатена до префектот на преторијата Илирик 421 година, царот Теодосие II го оценува подредувањето на Илирик кон Рим како новина спротивна на старата пракса и потврдува дека се правата на Цариград, оние на стариот Рим. Таа преписка вклопена е во Теодосиевиот законик од 438 година. Кризата избила 437 година. Папата Сикст III упатува писмо до цариградскиот епископ Прокл, во кое му соопштува "дека сите илирски свештеници кои ќе му се обратат без согласност на солунскиот епископ, треба да се сметаат за бунтовници".¹³ Тој упатува истовремено и писмо до сите илирски епископи, предупредувајќи ги дека грижата за илирските цркви е доверена на солунскиот епископ Анастасиј. Во 446 година папата Лав I му пишува на епископот Анастасиј и остро ја осудува бруталноста со која тој ги извршувал своите права над епископот Атика на стариот Епир, потврдувајќи ги истовремено Анастасиевите привилегии.¹⁴ Јасно е дека илирските епископи

¹¹ Папазоглу, Македонски градови у Римско доба.93

¹² Р.Братој, Ранохристијанска црква во Македонија и нејзините односи со Рим, *MH 13*, Скопје 2000, 35.

¹³ Братој, Ранохристијанската, 35.

¹⁴ *Ibid.*,36.

биле склони да не ги почитуваат ни поголемите права на солунскиот епископ, ниту неговото својство на римски викар.

Во расколот кој настанал помеѓу Цариград и Рим во 482 година, илирските епископи биле солидарни со останатите византиски епископи и така го изгубиле благословот од папата. На нив им се придружува и солунскиот епископ Андреа. Од тогаш, викаријатот повеќе не се спомнува.¹⁵

Територијата на денешна Република Македонија во периодот на доцната антика влегувала во составот на најмалку четири различни провинции од кои две (Македонија Салутарис на крајот на IV и почетокот на V век на територијата на денешна Западна Македонија, како и Македонија Втора со главен град Стоби на средишниот дел од течението на реката Вардар и неговите притоки) имале привремена важност, и ја зафаќале речиси во целост оваа територија. Останатите провинции опфаќале мали делови од оваа територија а нивните центри, освен на Дарданија (со главен град Скупи, денешно Скопје) било надвор од неа. Провинцијата Македонија I со главен град Тесалоника (Солун) го опфаќала претежно делот на Јужна и Средна Македонија со градот Хераклеа Линкестис. Провинцијата Нов Епир, со главен град Дирахиј, во која што провинција спаѓал и градот Лихнид (Охрид) и се простирала се до надворешниот западен дел на денешна Република Македонија. Провинцијата Дарданија се наоѓала на Север со градот Скупи. Северниот дел на денешна Република Македонија и припаѓал на провинцијата Средоземна Дакија.

На овие територии христијанството почнало да се јавува многу рано, за време на првите апостолски мисионерски посети.

Појавата на Христијанството на овие простори е тесно поврзана со името на апостолот Павле, за кој што со сигурност се знае дека бил првиот мисионер кој што почнал да го шири Христијанството на Балканскиот полусотров. Откако била формирана првата христијанска општина во Ерусалим, Апостол Павле се упатил да ја исполни својата мисија на ширење на Христијанството. Заедно со своите помошници во 49 година, Апостолот Павле доаѓа во Македонија, каде што во градот Филипи ја основал првата христијанска црква Ecclesia на европско тло.¹⁶ Вршел проповеди во градовите Тесалоника и Верија и во многу други градови во Македонија и областите опфатени со Илирик, а во своите

¹⁵ Братој, Ранохристијанската, 36.

¹⁶ Б.Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Скопје 1995, 25.

пораки Апостолот рекол дека со проповедите на Христијанската вера ја исполнил територијата од Ерусалим до Илирик.¹⁷ Историските извори ни говорат и за престојувањето на христијанскиот владика на Антиохија, Еразмо Антиохиски, во Македонија, во почетокот на IV век. Св. Еразмо престојувал во градот Лихнид и неговата околина каде што во новата вера вовел голем број на жители. Потврда за неговиот престој во Лихнид, преставува неговиот култ кој што и до ден денешен се почитува во овој регион.

Други сведоштва за постоење на христијанството на македонска почва датираат од 325 г. по одржувањето на црковниот конзил во Никеја. На овој собор учествувале 318 епископи меѓу кои и тројца од македонската област: Александар од Солун, Будиј од Стоби, и Дак од Скупи. Овој податок претставува доказ за постоење на високо развиена црковна организација. Македонските епископи како претставници на папата играле важна улога во 431 г. на третиот екуменски собор во Ефес, каде се дискутирало за проблемот со несторијанството на соборот во Ефес 449 г. Меѓу учесниците од соседните подрачја на македонскиот простор бил и епископот Антониј од Лихнид. Како потписници се јавуваат и многу македонски епископи. Станува збор за Созон од Филипи, Евзебиј од Добер, Максимин од Сер, Хермотен од Касандреја, Лука од Бироха (за сите постојат податоци дека се од Македонија Прва како и најугледен меѓу нив Квантилиј од Хераклеја (без податок за провинцијата)¹⁸

Уште поважно е учеството на македонските епископи на четвртиот екуменски конзил во 451 г. во Халкедон каде што било дискутирано за проблемот со монофитизмот. На овој собир имало 500 учесници од кои 8 епископи од провинциите што ги опфаќала денешната територија на Република Македонија. Меѓу нив нејугледен бил Квинтилиј од Хераклеја кој и тука ја имал истата улога како и во Ефес 449 г. да биде претставник на епископот Анастасиј од Солун. Никола од Стоби и Дарданиј од Баргала биле единствени претставници од Македонија Втора.¹⁹

Три епископи кои биле присутни уште во Ефес во 449 година (Созон од Филипи, Евзебиј од Дебар и Максимин од Сер), како и Јован од Партикопол и Хократ од Тас, двајцата не биле претходно споменати. Од подоцнежниот период познати се уште две имиња на епископи од непосредната близина на

¹⁷ *Idem.*

¹⁸ Братој, Ранохристијанската, 38

¹⁹ *Ibid.*, 39.

Македонија. Антониј од Лихнид учесник на синодот во Ефес во 449 година е споменат во писмото од Бископот на Новиот Епир до царот Лав во 457 г. додека Урсипиј од Скупи заедно со двајцата други епископи е споменат во писмото на дарданските епископи во 458 г, до истиот император и како еден од епископите во писмото одговор на царот до Епископите од главните провенцијски градови.²⁰

II. Црквата како верски храм на христијаните

Црквата претставува христијански верски објект, каде што христијаните јавно го славеле и величале Бог, каде што христијанските свештеници ја служат најсветата жртва Христова - Св. евхаристија, каде што верниците се собираат за да бидат учесници на спасоносните вистини и дарови, а кои им ги даваат од крвта и телото на Христос. Црквата е Божјиот дом, каде што верниците христијани се собирале заради богослужение, во текот на времето имал разни имиња. Се нарекувал: **Κυριακον**, **Κυριακή** (оттаму зборот Kirche и црква, црковъ) dominicum, domus, dominica, Дом Господов; **ἐκκλησία** (оттаму италијанскиот збор chiesa и францускиот l'église) **ἐκκλησιαστηριον**, ecclesia, прво само собирање или собир, па потоа св. зграда: domus dei, domus ecclesie, бидејќи црквата навистина е дом Божји и место каде Бог навистина е присутен и каде што ветил дека ќе ги ислуша молитвите на верниците; или само domus orations, locus presum faciendum, ораториум со кое што име се означувале првите места каде што се собирале христијаните.²¹ Подоцна се користеле термините: Домот Божји се нарекувал т.е. или базилика (оттука романскиот бисерица), односно царски дом, бидејќи во него се велича Царот над царевите.²²

Со името "базилика" во почетокот биле нарекувани големите и пространи државни градби во Рим. Римските базилики биле јавни градби кои биле изградени низ целиот римски свет. Римските базилики имале наједноставен облик, тоа биле правоаголни сали без бочни бродови, со дрвена кровна конструкција и олтарна апсида. Римските базилики биле според функцијата градби кои служеле како сали за собирање, во кои се одржувале судски

²⁰Братож, Ранохристијанската, 39.

²¹ Мирковиќ, Лазар, *Православна Литургија или наука за Боѓослужението во Православната Источна црква*, Охрид, 2002, 55.

²² *Ibid*, 56.

спорови, а служеле и како место за размена на трговците, како Пазар, судници, берзи и др. Големите базилики што ги подигнал царот Константин, според начинот на градбата биле слични на римските базилики, па по нив и биле нарекувани базилики. Кога овој термин се употребувал во смисла на христијанска црква, се чини дека името добило пошироко, односно подлабоко значење, бидејќи кога христијаните ја нарекувале црквата базилика не мислеле повеќе на римските базилики, на световниот цар, туку на Божјиот дом, на небесниот цар, чиј што дом е црквата и со ова значење овој термин и доликувал и на најмалата црква.

Божјите домови во кои што се собирале верниците заради принесување на жртва уште се нарекувале и *martyria*, *confessiones*, *memorie*. Со ова име се нарекувале црквите што биле подигнати на христијанските гробишта, на гробовите од мачениците. Доколку овие градби имале цел да го сочуваат споменот на мачениците, го добивале името меморије. Во првите векови *μαρτύριον* се нарекувале и црквите подигнати во чест на маченици, па и оние коишто биле посветени на некое од имињата на Божјите лица, како на пример црквата што ја подигнал Константин на Голгота се нарекувала *Martyrium salvatoris*. Црквите посветени на споменот на маченици и исповедници го носеле името на мартириуми, а мачениците и исповедниците се нарекувале црковни патрони.

Со името *μαρτύριον* слични се имињата *αποστολεῖον* и *προφητεῖον*, со кои што се означувале црквите во спомен на апостолите, односно пророците. Со зборот *κρυπταί* (*cryptae*) се нарекувале подземните цркви и капели што заради одредени помесни и историски причини се граделе под земја. Најпосле, христијанските цркви се нарекувале и *templum*, истиот никаде не бил општо и јавно употребуван за со него да се означи христијанскиот храм, туку ова име се употребувало во ораторска и поетска смисла.²³

Форма, правец и положба на црквите

Христијаните почнале да градат цркви за да ги задоволат нивните верски и духовни потреби. Првобитната форма на христијанските цркви била

²³ Мирковиќ, Православна Литурџика, 55.

правоаголникот. Поради правоаголната форма на првите Христијански цркви, почнал да се употребува и зборот кораб, како составен дел од црковните градби. Централниот Кораб, или централниот брод најчесто на исток завршувал со испакнат полукруг, кој се нарекува Олтарна апсида. Апостолските установи (1.П.с.57) во поглед на ова го одредуваат следново: "Најпрво домот Господов мора да биде долгнавест, поставен кон изгревот на сонцето со споредни простории од страните, така што да наликува на брод ". Правоаголната форма била карактеристична и за ковчето на Ное и Соломоновиот храм, и тие послужиле како пример при градењето на христијанските цркви.²⁴ Правоаголната форма на црквата е слика на големиот Божји храм, кој како незнабожците, така и Јудејците, а воедно и сите стари народи го претставувале во форма на правоаголник. Оваа форма ја имале и старите базилики. Таа била наједноставна и најпогодна за црква во која можело да се собере големо мноштво народ.

Втора главна форма на црквата е формата на крст, посебно од времето кога Константин Велики го примил крстот како одбранбен и заштитен знак на државата и христијанството. Крстовидната форма не ја потиснала правоаголната форма на храмот и нејзиното значење не се изгубило, бидејќи крстот не е ништо друго туку два четвороаголника поставени еден на друг и старите луѓе во формата на крстот го гледале симболизиран светот со неговите четири страни.

Св. Ероним вели: "Зар формата на крстот е нешто друго освен четирите агли на светот? Главата е сончевиот изгрев, одредено е полноќ, одлево пладне, а кај нозете сончевиот залез (Somment. in Marc)²⁵

Црквите ја имале формата на крстот или однадвор или пак одвнатре преку положбата на столбовите. Така на пример црквата Св. Софија во Цариград, однадвор имала четвороаголна форма, а одвнатре крстовидна.

Ротондите - цркви со тркалезна форма - не се среќаваат во најстариот христијански период, бидејќи незнабожечките храмови и поголемиот дел од театрите имале тркалезна форма, па така, христијаните при изградбата ја

²⁴ Мирковиќ, Лазар, *Православна* 55.

²⁵ *Idem.*

избегнувале оваа форма. Подопна се јавува и оваа форма и во овој случај тркалезната форма останала поврзана со крстот.²⁶

Што се однесува до правецот на црквите, уште рано се јавува правилото дека мора да биде свртена кон исток. Влезот во црквата бил од запад, од страната каде што заоѓа сонцето, бидејќи нокта е слика на духовната темнина, на незнабоштвото, на гревот, а оној кој влегува во црквата, кон исток го има Олтарот, односно духовното сонце, кое Христос, светлината на светот што доаѓа од исток. Црковните отци и писатели честопати ја изразуваат оваа идеја. Ваквиот правец на црквите го пропишуваат уште Апостолските уставы, а го имале црквите уште од старина, а истово се пропишува и денес.²⁷

Покрај сето ова се бара и тоа црквата да биде поставена на повисоко место. На ова се внимавало при градењето на храмовите и во првите векови од христијанството, бидејќи земната црква е слика на Црквата Христова, која е поставена на карпа (Матеј 16,18) домот Господов на врвот од планините (Мих.4,1) Возвишената положба на црквата се сметала за сеќавање на стариот Сион, а таа, како што вели блажениот Августин е вистинскиот Сион. Најпосле, положбата на црквата потсетува на новиот Небесен град, на светиот Ерусалим, кој св. Јован во своето Откровение (21,10) го видел како доаѓа од небесата од Бога. За ова потврда има и кај Тертулијан (Adv. Valent.c.3.) кој децидно вели: "нашите цркви се изградени на возвишени места и се свртени кон исток".²⁸

Црковно неимарство

Двете најзначајни години за христијанството се 313, за време на владеењето на императорот Константин, година кога со потпишувањето на Миланскиот едикт статусот на религијата драстично се променил и христијанството добило еднакви права како и останатите пагански религии во римското царството.

Втората значајна година за христијанството е 380, кога владеел царот Теодосиј, година во која со Теодосовиот едикт христијанската религија била поставена за државна религија и имала предност во споредба со другите религии во царството.

²⁶ Мирковиќ, Лазар, *Православна*, 57.

²⁷ *Ibid*, 58.

²⁸ *Ibid*, 59.

Времето на владеење на царот Константин е одбележано како време на започнување на црковно градителската дејност, која во тој период зема се поголем замав. Константин ја продолжил традицијата на меценство од претходните пагански владетели, меѓу кои највеќе се истакнувал императорот Диоклецијан. Најголем број од базиликите што ги изградил Константин, биле во Рим, Антиохија и Палестина.

Меценството при изградбата на новите базилики било обновено од страна на владетелот Теодосиј I (379-395), кое што било продолжено и за време на владеење на неговиот наследник Аркадиј (395-408), но со мала разлика од времето на Константин, бидејќи сега во меценството на градење на базилика била вклучена и црквата.²⁹

Во текот на IV век, Црквата и царството станале силно здружени, а со тоа општествената и политичката положба драстично се променила.

Селата и парохииите имале свое свештенство и секој град имал своја Епископија.³⁰ Епископиите во провинциските седишта го зајакнале своето духовно и управно водство. Големи епископски центри станале градовите: Картагена, Триер, Аквилеја, Антиохија, Цезарија, Милано и др., додека како најголеми христијански центри во тоа време се истакнале градовите: Рим, Константинопол, Александрија.

По признавањето на христијанството како легална религија, бројот на христијанските верници рапидно се зголемувал.

Поради практични и идеолошки разлики не било можно новата христијанска архитектура да се развие од религионзата паганска архитектура од антиката. Паганските храмови не биле прилагодливи за потребата на христијанските обожувања. Главната функција на античкиот храм била чувањето на статуа на одреден пагански бог, на кој бил посветен храмот, односно трезорската, чување на вредни предмети на видни верници, а истотака античките храмови не располагале со капацитет за собирање на верниците и свештениците.

Базиликите освен тоа што морале да бидат големи за собирањето на верниците, морале да се прилагодат и на специфичните потреби на литургијата.

²⁹ Б.Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 38.

³⁰ R.Krautheimer, С. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, Београд, 2008, 94-96.

Ктитори (покровители) на изградбата на христијанските базилики можеле да бидат само сиромашни селски заедници, епископите, или лично императорот.

На самиот почеток литургијата се разликувала од место во место. Свештениците можеле да седат во самата олтарната апсида или пред олтарна апсида или во централниот дел на главниот брод. Масите за даровите биле во близина на олтарот, или пак во придружните простории.

До 350 година. се граделе црквиваријации на тема базилика, прилагодувани на барањата на литургијата, градителската пракса и желбите на ктиторите.³¹

Карактеристично за првите цркви било тоа што тие биле градени во големи димензии, за да биде задоволена потребата на растечкиот број на верници, и на распоредот на просториите на црквите. Овие први цркви кои најчесто биле петокорабни цркви, го навестуваат растежот што црковното градителство го имало во следните векови.

Меѓу најзначајните цркви од тој период се катедралата во Триер (318 година) катедралата во Аквилеја(319 година), Латеранската базилика во Рим (320 година) црквата Св. Петар во Рим (319-322 година) и Црквата Ореансвил во Северна Африка (324 година). Инвентивноста и експериментирањето во константиновата епоха ослободуваат пат на воспоставување на правила, а различните типови на градби кои постепено се развиле од различните литургиски функции набргу станале стандардизирани. Во секоја од провинциите биле давани предност на одреден архитектонски стил и варијанта кои меѓусебно се разликувале по одредени облици и декорации. Конечно размената на различните идеи се одвивала од крајот на IV век во големите архитектонски центри, достигнувајќи врв во V век ширум царството, а во провинциите тие траеле до доцниот VI век. Во Константинопол во 436 година е изградена базиликата Св. Јован Студит со едноставна основа без трансепт, со тространа олтарна апсида од надворешната страна. Поголем дел од Константинополските цркви имаат тространи апсиди од надворешната страна.³² Во Константинопол во V век сложените основи се изоставуваат. Композитните базилики, мартриуми, големите крстобразни цркви, двојни катедрали, повеќе бројни без апсиди, олтари сместени во главниот брод престанале да се користат или преживувале само во назадни провинции. Почнале да се одделуваат јасно

³¹ R.Krautheimer, C. Турчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, 94.

³² *Idem*.

дефинирани типови на градби одредени за редовна служба на заедницата, за култ на маченик за крштевање.

Базиликата Ахиропитос (гр. *Αχειροποιήτος*) во Солун е изградена во 450-470 година. Главниот брод и олтарниот дел се одделени за свештенството, а страничните бродови и галериите се наменети за верниците.

Литургиските потреби се разликувале од оние на латинскиот Запад каде до константиновото време свештенството било собрано во просторот околу олтарот. Малоазиските крајбрежни градови Милет, Ефес, Перг, островите од брегот Лезбос до Кипар, развиле свој начин на градење на цркви, а од Константинопол дури од V век почнале да превземаат прототипови. Вообичаена била стандардна базиликална основа, усвоена 400 години или нешто пред тоа, како што е Св. Марија во Ефес, со извонредно големи димензии. Земајќи ја во предвид црквата во Ефес како стандардна основа на брегот на мала Азија, таа е поблиску на типот цркви на грчко копно, отколку на константинополскиот модел. На Балканот почнувајќи од Турција кон север, каде христијанството започнало во времето на Св. Павле ширењето на црквата одело побавно како резултат на останатиот силен одзив на старата вера.

Во V век на копното се градат голем број на цркви, како последица на зголемениот број на христијански заедници.

Во крајбрежните градови биле подигнати и по неколку цркви истовремено. Овие цркви се поврзуваат со посебна група на градби како поврзани со источното средоземје, од Константинопол до Египет и во Северна Италија каде Милано бил водечки центар.

Црквите од типот Ахиропитос во Солун и базиликата во Неа Анхиалос кај Лариса се рашириле на просторот на Јужен Балкан - Македонија, Бугарија. Тоа се базилики со и без галерии колониади, со лади кои биле затворени со парапети од V и VI век. Во VI век базиликите со галерии, кои биле стандардни на егејскиот брег во V век излегле од мода во Константинопол и околните провинции до 530 година, но продолжиле да се градат во Балканските провинции. Во овој период се јавуваат засводени и куполни базилики.

Црковно неимарство во Македонија

Областа Македонија заземала високо место во Римската Империја која функционираше и како главна база на освојувањето на север и североисток.

Со сигурност може да се каже дека областа Македонија била единствена балканска област каде што пред доаѓањето на римјаните имало развиен градски доколку ги исклучиме грчките колонии на Јадранот. Од разни извори ни е потврдено дека во времето на империјата постоеле сто града во Македонија, додека во доцното царство бројот се намалил на триесет. Територијата на денешна Република Македонија во доцната антика влегувала во рамките на префектурата Илирик, и дијецезите Македонија (во најголем дел) и Средоземна Дакија, а била поделена најмалку на пет провинции.

Територијата на денешна Р. Македонија претставувала многу важно црковно административно, стратешко и културно жариште во периодот од IV-VI век. За разлика од Македонија, Европа во доцниот V век била преплавена од варвари и Римската империја се преструктурира, оставајќи го Западот на милост и немилост, а Рим станува провинцијален и неважен. Истокот станал центар на континуиран христијански живот и творештво. Во Равена доаѓале епископите од Истокот кои во Равена ќе создадат важен религиозен остров и административно седиште на кое ќе се потпира Византија.

Територијата на денешна Република Македонија, наоѓајќи се во меѓупростор, меѓу Истокот и Западот, претставува една од најстарите подрачја на ширење на христијанската уметност (покрај Грција) каде преовладуваат и се создаваат најважните уметнички дела за европската историја. Остатокот од внатрешноста на Балканот покажува локална и провинцијална уметност, и многу мал број на градби, за разлика од репрезентативната уметност посведочена во рамките на епископските центри на територијата на денешна Република Македонија и Грција.

На територијата на денешна Р. Македонија, како и во Византија, најголем дел од остатоците на црковни градби се со базиликален план, датирани во V и VI век.³³ Концептот на базиликите е најголема околу големите градски центри

³³ С. Филипова, Ранохристијанските културни центри во Република Македонија долж Via Egnatia, *Пајромониум* 7-8, Скопје, 142. "Од времето на Јустинијан I (2/4 и 3/4 на век) се базиликите кај: Бегов Даб (Македонска Каменица), Св. Спас на Матка и базиликата А од Давина кула кај Скопје, базиликата во Скупи, малата базилика во Хераклеја, Extra Muros кај Стоби, кај Св. Атанас, село Покревник (Струга), базиликата кај Суводол, втората фаза на епископската базилика во Баргала, базиликата кај село Крупиште и село Криви дол крај Штип, ротондата и најновата базилика кај

и епископии. Базилики се градат скоро во сите региони и особено во котлините и на висорамнините во Пелагонија³⁴.

Во VI век се појавува базилика со купола и следува експанзија на цркви со централен план и сидани куполи (поликонхалната црква во Охрид на Имарет-Плаошник, која го следи планот на тетраконхосот во Ресафа, Сирија, комбинација на тесен трапез и ротонда во Конјух, кружна црква во Крупиште), како и слободниот крст, мозеби измислен во Израел и Сирија, а е карактеристичен за време на Јустинијановото владеење.

Со сигурност се лоцирани пет епископии, а во нивните рамки: осум базилики во Стоби, три во Хераклеја, три во Баргала, две во Скупи, над осум во регионот на Лихнид.³⁵

Откриени се и над 250 ранохристијански базилики надвор од споменатите епископии, во рамки на околу 500 тврдини од V-VI век, или во рамките на 30 градови.³⁶ Само старата епископска базилика во Стоби е датирана во IV в. (325 година.). Како што нагласува Филипова, централниот тип цркви се многу ретки (Плаошник, Коњух), а чести се еднобродните цркви (околината на Скопје-Орман, Давина, на островот Голем град, село Туденце кај Тетово, село Чербен, хероон-мртириј кај Велес итн.).³⁷

III. ОЛТАРНАТА АПСИДА КАКО НАЈСВЕТИОТ ДЕЛ ВО ХРИСТИЈАНСКИТЕ ХРАМОВИ

Подигнувањето на базиликите на местата каде што претходно имало антички објекти и користењето на античките рушевини за сакрални цели било многу застапено во првите векови на христијанството.

На овој континуитет на градење на христијански објекти врз рушевините на античките терми посочува и Д. Рендик-Миочевик кој ја поврзува употребата на

село Коњух, откриена во 2009 година, градбата (меморија) кај село Туденце, Осмата и Паликурската базилика во Стоби, базиликата кај село Дреново откриена во 2009 година."

³⁴И. Микулчиќ, *Средновековни градови во Македонија*, Скопје, 1999, 88.

³⁵С. Филипова, *Ранохристијанските културни центри во Република Македонија долж Via Egnatia*, 129. ("Св. Еразмо, на Плаошник, под Св. Софија, во селата Студенчишта, Радолишта, Октиси итн.). Три епископии се претпоставени: Запара (Крупиште или Коњух), Добер (Исарот, село Марвинци, Валандово), Тибериолопол (Струмица)."

³⁶В. Лилчиќ, *Македонскиот камен на боговијте, христијаните за живојот ио живојот*, том 2, 545.

³⁷Филипова, *Ранохристијанските културни...*, 129.

постоечките апсидални простори кај адаптирањето на баптестериумите и консигнаториумите.³⁸

Олтарната апсида која редовно го нагласува централниот брод е најважниот архитектонски елемент во изгледот на базиликите. Освен во градските римски базилики, и во христијанските базилики апсидата е централниот простор каде што се вршеле обредите на евхаристијата кои се одвивале во пространата базилика па се до обредите на крштевање и миропомазание кои се одвивале во баптестериумите. Во просторот на олтарната апсида се наоѓала чесната трпеза која се користела за обредот на евхаристија, субселиите за хорот на свештениците. Ранохристијанската олтарна апсида според античките традиции најчесто била полукружна. Одинавгор полигонална апсидална конструкција се појавува во Сирија и потоа се прифаќа и во Византија во V век. Според Краутхајмер, под влијание на византиските цркви во егејскиот регион се обликувани апсидите на равенските цркви- полигонални со три прозори.³⁹

Форма на апсидите

Формата на ранохристијанската базиликална олтарна апсида може да биде различна: највообичаено, посебно за попостарите базилики, таа била внатрешно и надворешно полукружна, а пак, многу ретко во поблаг полукруг (базиликата на Ефес,) и најчесто пак, поголемиот дел од неа (од формата), односно издигнувањето (испакнувањето), обично благо, а понекогаш силно и сосема ретко полуелипсоидно или во форма на потковица

Од почетокот на V век се подигнуваат апсиди кои ја задржуваат својата внатрешна полукружна форма, но одинавгор добиваат поликонхална искршена линија, чии страни се внимавало да бидат непарен број 7 (5и3) па понекогаш и 9, како што е олтарната апсида на базиликата посветена на Св. Јован во Равена, многу почесто со 5, 7 и 8, но најчесто со 3, 9 и 12, како што е базиликата на Св. Јован Крстител во Истанбул. Апсидите со 2, 4 или 6 страни се многу ретки и археолошките докази покажуваат дека не се граделе вакви апсиди до средината на VI век. Исклучок е олтарната апсида со прави внатрешни и надворешни агли.

³⁸ 11. D.Rendić-Miočević, O solinskom baptistenjal nom kompleksu - catechumenum ili consignatorium?, Salonitana christiana, Zbornik Narodnog muzeja u Beosku (1954-57), Split 1957; Цитирано кај Фабер, 152, фуснота 11.

³⁹ R.Krautheimer, C. Турчић, Ранохристијанска и рановизантиска архитектура, 185.

Олтарната апсида на светилиштето ги добивала споменативе форми (облици) секогаш кога се издигнувала слободно, независно од корпусот на храмот . Ова сепак, не се случувало секогаш зашто олтарната апсида неретко се исцртувала (осликувала/обликувала) во правоаголната форма на храмот, односно била опфатена во рамките на правоаголник обликуван со продолжување на долгите страни на храмот и додавање на нова тесна страна која ја допирала олтарната апсида или и уште понатаму (одела) паралелно со страната која ја допирала поставената олтарна апсида. При ваквиот распоред, кој што бил вообичаен за внатрешните провинции на Мала Азија, во Сирија и Африка, се создавале од обете страни на олтарната апсида, нови простори кои често се издигнувале од доле преку средните сидови во повеќе одделенија, од кои некои – секогаш кога апсидата останувала однадвор полукружна, излегувале нужно со криви страни (кривострани) или несиметрични (неуредни). За да се ублажи оваа неуредност и за да се создадат правоаголни простори, во Сирија и Северна Африка обично исцртувале (обликувале) апсида внатре во дебелината правоаголна обвивка. Вака создадените два странични (соседни) простори, кои што, треба да забележиме, ги среќаваме и во паганските римски храмови на Сирија, немале на почетокот никаква комуникација (поврзаност) со апсидата, а биле наречени пастофориони или газофилакиони или иматофилакиони (за ова поподробно подолу).

Исцртаната (врамената/обликуваната) олтарна апсида обично го запазува од внатре својот полукружен облик, но сепак понекогаш и го отфрла, било да е поставена многуаголно (Турманин во Сирија, Holtzinger Altchr.Arch) било да е и самата правоаголна. Понекогаш, сепак, се ослободувала од своето општо исцртување (обликуваност) во правоаголникот на храмот, но останувале сепак од обете нејзини страни да се издигнуваат во висина, слично (подобно) на кули, нејзините пастофориони се од обете страни. Последниов распоред е највообичаен во Сирија, но се чини дека е преземен од Мала Азија, каде што, наместо пастофориони во старата базилика на св. Текла имаме два параклиса издигнати од обете страни на конхата, т.е. (имаме) распоред кој го среќаваме и во базиликата на Клиос на Лезбос. Во некои случаи олтарна апсида не се исцртува според целостта, туку според (од) половината само во правоаголниот дел (правоаголникот на храмот).

Распоредот со исцртаната апсида е вообичаен паралелно со оној распоред со слободна апсида во северна Африка, во Сирија и во внатрешните места на М.

Азија, каде што, како што веројатно и не се развил прототипот како што сведочат примерите на Мериамлик, на Јерапол, на Мерсина и на Кестелис. При тоа понекогаш овој распоред спорадично го среќаваме и на бреговите на Мала Азија (Ѓул- Бахче кај Смирна, Милет), а уште и на соседните острови : Лезбос, Ипсилометопо, Афендели, Клиос и Ахладерх и на Самос (полуисцртана апсида на базиликата на Иреон). На крајот поради посведочената трговска и друга врска на Сирија со Италија, воопшто не се чини дека е нелогично да се сретне исцртана (обликувана) апсида и во Рим (Порто), како и во Далмација.

Олтарни апсиди

Во самата олтарна апсида се наоѓа олтарот кој е најсветиот дел од црковните храмови, бидејќи во него се служат најсветите свештенодејствија.

Олтарот од црковните храмови најчесто имал форма на полукруг или школка, поради што се нарекува *apsis*, *concha*, *conchula*. Во средината од внатрешниот дел од олтарната апсида, покрај самиот сид на олтарната апсида се наоѓало издигнато седиште, односно престолот на епископот, кој што се нарекувал Катедрa и на кое епископот седел додека се читал апостолот на Св. Литургија, со тоа претставувајќи го Исус Христос. Во поголемите цркви, од двете страни на горниот престол се наредени споредни седишта, наречени синтроноси, на кои што седеле свештениците/презвитерите кои служеле заедно со епископот, со тоа претставувајќи ги апостолите. Горниот престол го претставува небесниот престол на Господ Исус Христос, Кој седи оддесно на Бога Отецот, додека, пак свештеничките споредни престоли го претставуваат учеството на апостолите во славата Господова. Поради седиштата на презвитерите целиот простор се нарекувал презвитериум.⁴⁰ Презвитериумот имал правоаголна форма и бил заграден со презветеријална т.е. олтарна преграда, која што најчесто имала форма на буквата "П". Во средината на олтарот, или поточно во презвитериумот стоела чесната трпеза или уште наречена Свет престол, на која што се служела светата Евхаристија. Чесната трпеза бил најважен дел од олтарниот простор. Над чесната трпеза се поставувал балдахин кој што претставувал конструкција на

⁴⁰ Мирковиќ, Лазар, *Православна* .38.

четири столба, со покрив најчесто во вид на полукалота, која што го симболизирала небесниот свод. Под чесната трпеза, во еден сад се ставале мошти од маченици или светители кои што го изгубиле живот за Христовата вера. Овие мошти и реликвии на маченици кои се ставаат под чесната трпеза претставува христијански обичај уште од првите векови црквите да се градат над маченички гробови, како и заради јасниот пропис на Црквата (14.канон на V вселенски. собор и 7 канон од VII. вселенски собор)

Од двете страни лево и десно од чесната трпеза се наоѓале простории кои што се нарекувале пастофории. Пастофириите биле простории кои биле наменети за чување на работите кои се потребни за извршување на Св. Евхаристија, како и богослужните книги. Во десната пастофорија која се нарекувала гаконикон се чувале одеждите и свети книги кои што биле користени за богослужението. Во просторијата што се наоѓала лево од чесната трпеза и која се нарекувала Протезис се чувале лебот и виното, потирот и останатите работи потребни за Св. Евхаристија.

Презвителиум

Презвителиумот е правоаголен простор кој што го зазема источниот дел на наосот, по целата негова должина или пак во некои случаи е за малку потесен од должината на централниот кораб.⁴¹ Овој дел од централниот брод го добил своето име презвителиум, по свештените лица, презвитери кои токму на ова место ги извршувале своите свештенички дејности. Наоѓајќи се во источниот дел од централниот кораб, презвителиумот е од западната, северната и јужната страна ограничен со презветеријална преграда, која уште се нарекува и олтарна преграда. Олтарната преграда може да биде рамна преграда на источниот дел од централниот кораб, или пак во форма на превртена буква "П".⁴² Во презвителиумот најчесто се влегувало од запад, низ тесен премин, кој што бил централен влез, а освен централниот влез, олтарната преграда имала и два споредни влеза.

Во IV и V век, тоа била ниска преграда која што била монтирана од камени столпци и плочи. Подоцна во текот на VI век, врз столпците и плочите се

⁴¹ В. Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 123.

⁴² *Idem.*

монтирале конструкција на колонети, помеѓу кои се поставувале пердиња, наречени велум. Подоцна во средниот век почнале да се поставуваат икони, по што оваа преграда се развила во иконостас. Во центарот на презвителиумот се наоѓала чесната трпеза, додека во голем број цркви во самиот презвителиум била сместена и певницата со хорот пеачи.

Чесната трпеза

Најглавен и најважен дел од Олтарот е Светиот и чесен престол или чесната трпеза. На неа се служи новозаветната бескрвна жртва и на која за време на Светата Евхаристија присутен е Христос во вид на леб и вино. Новозаветната жртва е центар на целото искупително дело и на сето богослужие, поради оваа причина ниту една црква не може да нема олтар.

Чесната трпеза е слика на Христовиот гроб⁴³, симбол на Господовата маса при последната Тајна вечера, симбол на Крстот и Господовото распетие, слика на престолот на кој седи Божјото јагне (Откр.5,6) и под кој се душите на оние кои загинале за божјиот збор. (Откр.6,9) чекајќи го своето прославување. Чесната трпеза се наоѓа на средината на олтарот, бидејќи Христос, Кој се принесува на престолот како жртва го извршил искупувањето на средината од земјата (Псалм 73,13) и го претставува истото она што го претставувала масата во Соломоновиот храм, која била поставена на средината на светилиштето. Чесната трпеза е подигната и најчесто има четвороаголна форма, бидејќи на него се служи бескрвната жртва за сите луѓе од четирите небески краишта, многу поретко може да има кружна форма, а во базиликите од Источниот има полукружна форма. Чесната трпеза се состои од камена плоча поставена врз еден или четири столбови или, пак, на четири дрвени, камени или мермерни сида, над гроб на маченик.

Бидејќи светиот престол прво го симболизира Христовиот гроб, најпрво се покрива исто како и телото на Христос, со една бела покривка што се нарекува срачица.⁴⁴ Преку срачицата се става светла покривка што ја симболизира светлата облека на светителот.

⁴³ Мирковиќ, Лазар, *Православна 40*.

⁴⁴ В. Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 126.

На светиот престол понатаму има и илитон (εἰλητον), ленено платно, во кое се повива антиминосот, а симболички со него била завиткана главата на Христос при погребот.⁴⁵

Антиминс (αντιμινσιον) е четириаголно ленено или свилено платно, со слика на Христовото положување во гроб, на кое што при служењето на Светата жртва се полагаат чесните дарови.⁴⁶

Синтроноси (σύνθρονο)

Решавањето на олтарниот апсидален простор кај ранохристијанските базилики во малоазиските христијански центри, во Константинопол, Грција, северна Африка, на островите, како и на Балканскиот полуостров е различен.⁴⁷ Постојат различни комбинации на решавањето на олтарниот простор, посебно со планирањето и поставувањето на синтроносите. Тој простор треба бездруго да ги содржи сите градежни елементи што се неопходни за изведувањето на богослужењето, а со планирањето се стреми да се обезбеди поголем број седишта во овој простор. Со истражувањата во Македонија е констатирано и проширување на целиот презвитериум при крајот на V и почетокот на VI век при обновата на епископските базилики во Стоби и Баргала.

За решавање и поставување на заедничките седишта-синтроносите во олтарниот апсидален простор постојат повеќе можности. Чест е случајот седиштата да бидат поставени покрај внатрешниот ѕид на олтарната апсида. Седиштата можат да бидат изведени врз една поставена платформа во форма на помала олтарна апсида, така што седиштата кружно се издигнуваат во самата олтарна апсида, а кај епископските цркви во средината е сместен епископскиот трон. Постојат цркви и со синтроси поставени од страна, кои обезбедувале седишта за поголем број на свештеници и кога во самата олтарна апсида е изградена посебна крипта или меморија.⁴⁸ Меѓутоа еден од најлуксузните аранжмани во доцниот IV и во V-VI век претставува решението со платформата во форма на помала олтарна апсида или во форма со буквата П во олтарниот апсидален простор. Над оваа основа е изградена катедрата или синтроносот, а

⁴⁵ В. Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 126.

⁴⁶ *Idem*, 128

⁴⁷ Б. Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 269.

⁴⁸ Алескова, Стоби Паликурска базилика ГЗФФ10, Скопје 1983, 156.

во врска со комплетната програма тој има седишта од северната и јужната страна. Така централните седишта и страничните прават една целина. Овој аранжман е чест во црквите од V-VI век и го наоѓаме распространет во многу цркви во Грција, на островите и на Балканот. Овој аранжман обезбедува поголем број седишта во презвитериумот.⁴⁹

По решавањето и планирањето на олтарниот простор базиликата во Паликура ја задржала основната програма што се јавува кај некои од базиликите во Стоби.

Презвитериумот на Епископската базилика во Стоби има слично решение. Синтроносите во оваа црква поставени се отстрана, додека криптата во олтарна апсидалниот простор е оформена со помала олтарна апсида. Овој аранжман, поради длабочината на криптата, е необичен. Се претпоставува дека олтарниот апсидален простор на оваа црква е приспособен со остатоците на конструкциите што се наоѓале подлабоко, можеби на некои ораториум или мартириум, крај кој била подигната првобитната. Лоцирањето на еден стар сакрален објект крај сидовите на театарот, во која гинеле маченици за христовата вера, не е случајно.

Втората црква со слично и скоро идентично решение на презвитериумот е Гробјанската базилика, западно од Стоби. Во олтарниот апсидален простор овој објект имало помала олтарна апсида, како основа за синтроносот од источната страна. Во срединта се наоѓа мермерна плоча како платформа за чесната трпеза со која се комплетира аранжманот на презвитериумот во оваа црква. Идентични или слични по концепцијата на изградбата на синтроносот како гробјанските цркви во Стоби, имаат уште две цркви кои што истотака се гробјански или цеметеријални базилики, станува збор за базиликите Св. Еразмо во Лихнид, и Гробјанската базилика во Скупи.

Кај многуте откриени цркви во Медитеранскиот круг, а посебно на Балканот, наоѓаме повеќе слични отколку идентични решенија на олтарниот простор со Паликура базиликата и со Гробјанската црква во Стоби. Се јавуваат решенија со различни комбинации кои се одраз на големината на објектот и на знаењето и можноста на планерите и изведувачите да ги имитираат плановите на црквите од метрополите.

⁴⁹ Алескова, Стоби Паликурска базилика ,157.

Скоро идентично програмиран презвитериум наоѓаме во базиликата во Саламина на Кипар. Црквата Воскохориа во Кожани со сличен план отстрана има високо издигнати сидови.⁵⁰

По општа концепција на решението на олтарна апсидален простор, само со платформа во форма на буквата "П" се базиликите А и Б во Теба во Тесалија, потоа А и Б во Никополис, базиликата во Баргала и Филипи. Решението на синтроносите со платформа од помала олтарна апсида во олтарниот простор е мошне распространето уште од IV и подоцна V и VI век. Комбинацијата со поставувањето на синтроносите во олтарниот апсидален простор и отстрана во презвитериумот позната е кај црквите во Палестина, Мала Азија, Константинопол, Грција и на Балканскиот Полуостров се до Норикум и тоа во повеќе комбинации и варијанти во времето на V и VI век.⁵¹

Платформата изградена за чесната трпеза во Паликура базиликата е изведена од тули и малтерисана е со хоросан, повисока од подот за една скала. Такви се платформите во базилика Б во Теба и базилика Б во Никополис.

Реликвии и реликвијари

Од IV век е мошне раширено верувањето дека остатоците од следбениците кои што загинале за Христовата вера се свети, поради што овие христијански верници се прогласувани за мартيري и светители.

Во ранохристијанскиот период, при осветувањето на црквите се изведувал чинот на поставување на свети реликвии и мошти на верниците кои го изгубиле својот живот за христовата вера за време на жестоките прогони против христијаните, и кои што биле прогласувани за светители. Овој чин на поставување на светите мошти и реликвии за кои уште се користи и терминот пигнории се нарекувал кататезис или кататезион, што во превод значи поставување, а истотака се употребувал и терминот Енкаинион-егенион што значел свечено отворање.⁵² Енкаинионот во кои се поставувале моштите најчесто имал правоаголна форма. Почесто бил крстовиден, како што е примерот со централната базилика во Стоби. Базиликите на Горица кај Винаца

⁵⁰ Б.Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 269

⁵¹ *ibid*, 185

⁵² Б. Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae* 186

и Базиликата Д во Хераклеја имаат крипти реликвијари во форма на буквата T⁵³. Енкаинионот кој бил со мали димензии се наоѓал во плочата под чесната трпеза, и во него бил полаган реликвијар, т.е. ковчеже (капсула, фиола) со светите мошти. Истотака имало и случаеви кога бил сидан мал правоаголен енкаинион во кој било оформено посебно лежиште каде била полагана капсулата-реликвијар или фиола со светите мошти

Енкаинионите биле изработувани од тули, како што е случајот со базиликата во Паликура во Стоби, има случаи кога се изградени и од тули и од камен, како во Централната базилика во Стоби.

Во самите енкаиниони биле поставувани мали реликвијари (капсели) во кои се наоѓале светите мошти на мачениците. Како реликвијари најчесто се користеле мали ковчежиња кои биле изработени од мермер, слонова коска, сребро или злато. Поретко како реликвијари биле користени глинени садови.

Реликвиите биле завиткувани во свила и така се ставале во малите реликвијари. Понекогаш со реликвиите биле поставувани мали филијали или мали амфори, бронзени или златни во кои се чувала крвта на маченикот. На некои реликвијари биле врежувани крстови, на некои имало и натписи во кои се спомнувале имињата на маченикот на кого му припаѓале самите реликвији, понекогаш била испишана датата на неговото загинавање или датата на ставањето на реликвиите.⁵⁴

Во ранохристијанскиот период освен што се градени цркви во самите градови, истотака се граделе и надвор од градските бедеми.

Храмовите кои биле посветени на некои од големите култови на светци изградени се врз гробови или реликвији на некој прочуен локален или странски мартир.

Цеметеријалните базилики кои се граделе надвор од градовите биле подигнувани врз гробови на маченици. Одржувањето и славењето на официјалниот култ бил изведуван во деновите на славењето на годишнината на смртта на верникот. Овие храмови биле познати под името на мартирот врз чиј гроб била подигната црквата.

Кај храмовите кои што биле подигнати во самиот град, нивната дедикација била регулирана на друг начин. Доколку во градот постоел ораториј, мавзолеј

⁵³ Е.Манева, Базиликата Д од Хераклеја Линкестис, *Лихнид* 7, Охрид 1989, 51-64.

⁵⁴ Б.Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Скопје, 187.

или познато култно место, базиликата се подигала покрај овој објект многу ретко се случувало во градот да нема таков објект. Во тој случај базиликата се градела врз реликвии на некој мартир со дедикација на некој голем култ.

Базиликата во Фонди е изградена врз реликвиите на апостолите и мартирите со дедикација на Христос.⁵⁵

За досега познатите и откриени ранохристијански реликвијари, крипти под олтарниот простор во Република Македонија најисцрпно се осврнува Филипова во трудот посветен на оваа тема објавен неодамна.⁵⁶

Ѓаконикон и Протезис во ранохристијанските цркви

Во ранохристијанските цркви, ѓаконикон била посебна просторија која што се наоѓала од јужната страна на влезот во базиликата, односно покрај нартексот. Просторијата најпрво била наменета за верниците да можат да ги остават своите прилози во намирници, од кои дел од лебот и виното за време на богослужбата да бидат одвоени и однесени од страна на ѓаконите во олтарот, на чесната трпеза, каде што врз нив се вршела тајната евхаристија. При оставањето на даровите, свештеникот со протоѓаконот и агностите ги запишувале имињата на верниците кои ги оставиле даровите за да бидат споменати при молитвите.⁵⁷ Освен намирниците кои што ги оставале верниците, ѓакониконот бил користен и како скевофилакион односно место во кое се чувале свештеничките облеку - (стихар, ораp, епитрахелиј, фелон, надбедреник, енхирион, сакос, омофор, мандија, крст, панагија, митра, епископски стап и други.) книгите за богослужба (кои се делеле на свештени книги во кои спаѓале светото Евангелие, апостол и псалтир, и на црковни книги во кои спаѓале типик(устав), требник, часловец, триод, октоимох и ирмологија) А се чувале и светите садови за богослужба(чапата за вино која се нарекува пехар или путир, чинијата за леб која се нарекува дискос или патена, лепеза, лажичка, копје, сунѓер, кадилница и др.)

Протеза првобитно била маса, која што била сместена во ѓакониконот, просторија која што се наоѓала десно од самиот влез на базиликата. На

⁵⁵ Б.Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Скопје, 187.

⁵⁶ Early Christian reliquaries in the Republic of Macedonia, E-journal of the Association of Classical Philologists Antika Systasis 20 (2012).

⁵⁷ В. Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 126.

протезата верниците при самото доаѓање во храмот на молитва ги оставале своите прилози, најчесто леб, вино, масло, восок, мед, овошје за да можат да бидат видени, самите прилози, а при тоа се запишувале имињата на тие кои што ги оставиле прилозите.

Подоцна овие маси кои се нарекувале протези, биле преместени во посебна просторија која по нив била наречена протезис. Со оформувањето на новата просторија наречена протезис, ѓаконикот бил користен само како скевофилакион за чување на светите предмети кои се користеле за време на самата богослужба, како и за чување на евангелијата.

Со развојот на големите харитативни установи во VI век институцијата за приложување на намирниците за сиромашните верници која дотогаш се вршела во ѓаконикот, се одвивала од богослужењето и храмот и литургијата се модифицирале со тоа што за пренос на лебот и виното била воспоставена церемонијата наречена Велики вход, додека пак ѓакониконот и проскомидијата биле преместени во горните бочни страни од базиликата. Оваа промена се случила во 574 година, или деветата година од владеењето на Јустин II. За најстара црква на која ѓакониконот и проскомидијата се поставени северно и јужно од олтарот се смета Хосиос Давид во Солун, подигната кон крајот на VI век.⁵⁸

Во процесот на евхаристијата главна улога имале лебот и виното кои што како што напоменав претходно биле оставани на маса наречена протезис која прво се наоѓала во нартексот, па потоа била поместена во просторијата ѓаконикон. Тие биле внесувани во наосот и презвитериумот и биле полагани на чесната трпеза со посебна церемонија наречена Голем Вход. Потоа следела церемонијата наречена Мал Вход, при која Светото евангелие било пренесувано на ист начин до чесната трпеза.

Светите дарови на чесната трпеза биле осветувани со молитва од свештеникот, упатена до Бога, во која тој го повикува Светиот дух да ги претвори лебот и виното во телото и крвта на Исус Христос. Причестувањето го служеле ѓаконите.

За време на оваа церемонија се пеела Хардинската химна и се читале молитви. Бројот и должината на траењето на тропарите, кој што свештеникот ги

⁵⁸Г.Стричевик, *Ѓаконикон и ѿројезис у рано-христијанским црквама, Сѣтаринар IX-X*, 63

изговарал додека траела церемонијата, не бил одреден, тоа зависело од тоа колку ѓаконикот бил далеку од презвитериумот т.е. колку била голема црквата.⁵⁹

По формирањето на протезисот како посебна просторија, таа била поставена на северната страна на олтарот, додека ѓаконикот бил поставен на јужната. По поставувањето на протезисот и ѓаконикот, покрај олтарот, тие добиле облик на мал правоаголник со олтарна апсида на источната страна, облик кој останал непроменет.

Амвон

Амвонот претставува говорница од каде што се вршеле литургиски читања. Амвоните биле сместени во источниот дел од централниот кораб, пред олтарната преграда. Најчеста форма на амвоните била воглавно полукружна илу октогонална и има амвони кои што имаат скалила само од едната страна, но имало амвон кои што имале скали за качување од две страни.⁶⁰

Во Р. Македонија досега се откриени амвони во четири базилики. Во Епископската базилика во Стоби е откриен импозантен амвон кој што имал скалила за качување од две страни. Во епископската базилика во Баргала е откриен амвон кој што имал скалила само од едната страна.⁶¹

Амвони се откриени и во двете познати цркви во Коњух и тоа еден амвон во ротондата и два амвона во најновооткриената базилика во која едниот амвон бил помал и се наоѓал во презвитериумот на базиликата. Другиот амвон кој што бил поголем се наоѓал на стандардното место во јужниот дел од наосот. До сега вакви случаи со два амвони има уште во октагоналната црква и епископската црква во Филипи и во базиликата Св. Софија во Солун.

Стилски влијанија во обликот на апсидите

Каролина Снајвли претпоставува дека црквите од провинцијата Македонија Втора имале влијание од север од провинцијата Средоземна Дакија - Како доказ за тоа влијание Снајвли наведува три причини: ккраткиот превзитериум,

⁵⁹ Ѓ.Стричевик, Ѓаконикон и протезису, 64

⁶⁰ *Ibid* 107.

⁶¹ Филипова, С., 1997, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1997, 29, Т 4-Т10.

олтарната апсида која од надворешната страна е тространа или полигонална и еднобродните цркви со невообичаена форма.⁶² Во провинцијата Дакија Медитеранеа тробродната базилика со оларната апсида на исток и нартекс на западната страна е најзастапен тип. Во спротивност со црковната архитектура на диоцезата Македонија сепак има повеќе примери на базилики со тространа оларна апсида на надворешната страна, одколку со една централна оларна апсида. Постојат и неколку примери на издолжени оларни апсиди додадени на базиликата, или некој друг вид на цркви, но често презвителиумот завзема релативно краток простор на источниот крај на наосот и оларната преграда со еден дел навлегува и во оларната апсида. Синтроносот со едно или повеќе скалила често се наоѓа во главната оларна апсида, додека бочните синтроноси кои се наоѓаат појужно се поретки.

Црковната архитектура на провинцијата Македонија Втора според Снајвли е сродна со архитектурата од диоцезата Македонија. Тространата базилика со полукружна оларна апсида на источната страна во некои случаи со надворешен контрафор и нартекс на запад е најзастапен вид на црква и бродови издвоени со столбови наместо со столпи. Ваков тип на црква се 85% од откриените базилики во Македонија Втора. Оларната преграда која што го одвојува презвителиумот од наосот е во форма на буква "П" а додека седиштата за свештенството може да бидат или во презвителиумот или во оларната апсида. Стандардната локација на оларот е западно од хорот т.е. надвор од оларната апсида во презвителиумот.⁶³

Кружните апсиди се најчест облик на оларски апсиди. Ние овде не ги разгледуваме еднобродните цркви, а засега се откриена само една црква со неколку конхи- поликонхос во Охрид. Тоа е тип на градба од т.н. двојна школка, какви се распространети во целото ранохристијанство, во која спаѓа и ротондата во Коњух и црквите во Гата, Св. Лаврентиј во Милано, Црвената црква во Перуштица, Св. Софија - Истамбул, Св. Витале, Равена, базиликата во Амфиполис, катедралата во Боста, октогонот во Филипи и т.н. Ако на ова го додадеме и постоењето на црква со два амвона во Коњух, која би можела да биде епископска, за што аналогии доаѓаат од Филипи и Солун, .

⁶² S.C.Snively, Dacia Mediteranea and Macedonia Secunda in the 6th C. The question of influence of church architecture, *Нини и Византија III*, 213-260, 2005, 221.

⁶³ *ibid*

Базилики со две апсиди

Во ранохристијанската архитектура одамна се забележани базилика со две апсиди. Освен олтарната апсида на исток имало базилики кои што имале апсидални западни делови на атриумите.⁶⁴ Такви биле базиликите во Орлеановил во Алжир, Базиликата А во Теба, Св Еуфразиј во Пореч во Хрватска, Северната и јужна олтарна апсида на атриумот во Евзебион, Мерилмлик, Лехајон и други.⁶⁵ Во Македонија не се пронајдени примери на базилики со две апсиди.

Црковните апсиди и баптистериумите

Христијанскиот ритуал на крштевање на почетокот се одвивал во реките, езерата, базените. По признавањето на христијанството како рамноправна религија со останатите религии, започнала градежна експанзија на градење на христијански верски објекти. Така при крајот на IV век, секој епископски град имал баптистериум.

Објектите на баптистериумот се наменети за ритуалот за крштевање. Нивното славење не е помалку значајно од дедикацијата на црквите. Баптистериумите најчесто биле посветени на Св. Јован Крстител, но во почетокот со својата примитивна дедикација се посветени на некој локален култ. Баптистериумите најчесто се појавуваат како кружни или октотогонални сали со ниши во аглите.⁶⁶ Централниот елемент во баптистериумите била писцината, која што е мал базен, каде што се вршел главниот чин од покрстувањето. Многу често салите на термите се приспособувале во баптистериуми. Церемонијата на крштевањето е еднаква на смртта на паганинот (безбожникот) пред крштевањето, и раѓањето на христијанинот со крштевањето, со ова се слави победата над смртта. Подот поради тоа што крштевањето претставувало предуслов за воведување во наосот (животот) на црквата, па затоа се изведувало во нартексот, или во посебна просторија јужно или северно

⁶⁴ В.Лилчиќ, В., 2003, *Ранохристијанска црква*, 43

⁶⁵ *Ibid.* op.cit.

⁶⁶ Б.Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 100.

од нартексот.⁶⁷ Постојат и примери на баптистериуми кои што биле оддалечени од нартексот кон исток, има и еден пример каде Што баптистериумот се наоѓа источно од олтарната апсида, таков е примерот за базиликата во Паликура. Базилики кои што имаат баптистериум од јужната страна на нартексот се осмата базилика *Extra muros* во Стоби, базиликата Св. Еразмо во Охрид, Октиси во Струга, Покровник, базиликата во Миокази, базиликата во Студенчишта, базиликата во Радолишта. Кај Епископската базилика во Хераклеја и Јужната базилика на Плаошник, баптистериумот се наоѓал југоисточно од базиликата. Додека пак кај старата базилика во Скупи, Епископската базилика во Стоби и Поликонхалната црква на Плаошник, баптистериумот е сместен јужно од базиликите. Кај базиликата во Паликура, баптистериумот е сместен источно од олтарната апсида. Кај северната базилика во Стоби и Епископската Базилика во Баргала, баптистериумите се сместени на северната страна на базиликите.⁶⁸

Апсидите во цеметеријалните базилики

Цеметеријалните базилики во најголем број случаи се подигнувале надвор од ѕидините на градовите. Тие најчесто се наоѓаат среде доцноантичките некрополи каде што биле закопувани христијани уште во време на христијанските прогони. Гробните структури што припаѓаат на христијанските заедници по ништо не се разликуваат од античките пагански гробови.⁶⁹

За цеметеријалните базилики, е карактеристично што сите од ред во олтарниот простор под чесната трпеза или крај неа го чуваат гробот на маченикот или моштите или реликвиите на некој прочуен локален маченик. Во врска со овие реликвии е оформена цела посебна конструкција во источниот дел на црквата, обично со олтарна апсида и амбулакрум во врска со процесијата при богослужењето. Вакви конструкции имаат двете откриени цеметеријални базилики крај Стоби и Епископската црква мартириум, како и базиликата на Св.

⁶⁷ Б.Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 101.

⁶⁸ В.Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 45

⁶⁹ Б.Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 187

Еразмо во Охрид. Двете цркви со централно решение во Охрид и во Коњух овој дел на храмот го имаат решено на посебен начин.

IV. Споредба на Олтарните апсиди на Епископските базилики

Како што претходно споменавме на територијата на денешна Република Македонија, досега со сигурност можеме да кажеме дека со сигурност се лоцирани пет епископии во кои што се вршени истражувања (Стоби каде што досега се откриени 8 базилики, Баргала со 3 базилики, Хераклеја со 4, Скупи со 2 и Лихнид со 2) а и сеуште се вршат, а три епископии се лоцирани под претпоставка (Запара, Добер и Тибериопол).

Големата епископска Базилика во Стоби

I фаза II /4 или средина на V век н.е., II фаза крај на 5/поч. на VI век н.е.

Епископската базилика во Стоби, е позната уште и како базилика на епископот Филип и била изградена во V век. Изградена е 4.20 метри над подот на старата епископска базилика. Епископската базилика е трокорабна базилика која на источната страна има пространа и длабока олтарна апсида, со нартекс и атриум, со компартименти од северната и баптистериум на јужната страна. Базиликата е широка 29,10 метри а додека пак долга е 53,20 метри. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 9.70 метри долга е 4.85 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 17.40 метри додека на внатрешниот сид изнесува 15.35 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 4.25м. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.25 метри Базиликата има претрпено повеќе преуредувања и ремоделирања. Олтарната преграда при ископувањата била пронајдена *insitu* и истата според проф. Блага Алексова имала две градежни фази. Од постарата градежна фаза на канцелот биле задржани мермерните седишта од театарот, кои што ја сочинувале неговата основа, а додека помладата фаза ја сочинувале обработени греди од црвеникава керамида кои што биле поставени над

изсиданите плитки и тесни темели⁷⁰. Епископот Филип во нишата на олтарната апсида на епископската базилика изградил импозантен архаичен мартриум со градба на confessio со крипта, кој бил посветен на Христос, а бил подигнат врз моштите и реликвиите на мачениците кои биле прогласени за светители.

Криптата во Епископската базилика во Стоби

Епископот Филип во олтарниот простор на Епископската базилика во Стоби, изградил подземна крипта. Како што вели Блага Алексова тој изградил ... "Импозантен архаичен мартриум со градба на цонфессио со крипта, кој бил посветен на Христос, а бил подигнат врз моштите и реликвиите на мачениците кои биле прогласени за светители."⁷¹

Криптата претставувала полуотворена просторија, која имала форма на кружен сегмент, со полукружен сид и се наоѓала 1.50 метри длабоко под подот на олтарната апсида.⁷² Полукружниот сид кој бил паралелен со олтарната апсида формирал деамбулаториум кој имал полукружна форма и бил широк 1 метар. Деамбулаториумот бил наменет за движење на верниците за да можат да дојдат до единственото место каде што можеле да се видат моштите на маченикот. Верниците имале можност да ги видат моштите на маченикот кои биле положени во криптата преку интерколумни кои што се наоѓале помеѓу 3 столба на самиот лачен сид од олтарната апсида.⁷³

Подот на криптата бил вкопан надолу за да биде поблиску до олтарот на насипаната стара базилика, каде што претходно лежеле моштите на маченикот. Свештениците имале можност да слезат во самата крипта преку две врати и скали кои се наоѓале на самиот фасаден сид од апсидата.⁷⁴

Според проф. Блага Алексова ... "аранжманот во Стоби припаѓа на тип на светилишта со конструкција под супструкција опкружена во заглавјето, каде што се става секогаш цонфессио, што ќе рече кулното место што се инсталира близу или над реликвиите меѓутоа не ги закрива самите реликвии."⁷⁵ Во ваквите конструкции ретко е поставено целото тело на светителот како кај раните

⁷⁰ Б.Алескова, Епископска базилика: Олтарна апсида, централен и јужен кораб, *Стоби III*, 1981, 19.

⁷¹ Б.Алескова, *Loca Sanctorum*, 94.

⁷² И.Микулчиќ, *Сџоби Антички град*, Скопје 2003, 122.

⁷³ *Ibid.* 123

⁷⁴ И.Микулчиќ, *Сџоби Антички град*, 123.

⁷⁵ Алескова, *Loca Sanctorum*, 90.

христијански споменици на Исток, во кои телото на маченикот се наоѓа под подот на црквата.⁷⁶ Поради тоа се разликуваат од субструкциите под салиите на паганскиот култ каде што се наоѓале funeralни одаи на хероите. Алексова истакнува дека постои континуитет меѓу архитектурните пагански и ранохристијански дела на Ориентот и во Африка, што се манифестира во концепцијата потчинета на локалната архитектура. Голема група на балкански споменици од V-VI век се иззема од ова правило. Тие имаат funeralни крипти специјално конструирани и ги имитираат сепулкралните споменици на некрополите.⁷⁷ Овие крипти што се вистински мартриуми се наоѓаат внатре во објектите, имаат редуцирани димензии и се достапни за верниците.

Самиот тип на крипта со рамен сид на запад, претставува архаичен пример во Македонија кој се множува во заглавјето на западните цркви. Сличен пример но не идентичен наоѓаме во црквата св. Димитрија во Солун каде што архитектот создал крипта мартриум од овој ранг во едно пространо confessio под земја.

Голема Базилика Ц Епископска базилика во Хераклеја

I фаза доцен IV век, поч. на V век ; II фаза доцен V век в.н.е.

Базиликата е трокорабна со нартекс, ексонартекс и со трем со колонада. Изградена е во V век. Широка е 23.00 метри, а долга 47.20 метри. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор, широка: 7.70 метри долга 4,85 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 21,95 метри додека на внатрешниот сид изнесува 14.10 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 3.85 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.00 метри Во олтарната апсида биле вградени сполни- мермерни седишта кои биле донесени од разградениот театар, како што било случај со голем дел од базиликите

⁷⁶ Алексова, *Loca Sanctorum*, 90.

⁷⁷ *Idem*.

Епископската Базилика во Бургала (с. Козјак, кај Штип)

I фаза: 2/2од V век в.н.е; II фаза 2/4 на VI век в.н.е.

Епископската базилика претставува стандарден тип на Ранохристијанска базилика. Базиликата е трокорабна со полукружна олтарна апсида одвнатре и однадвор, има внатрешен нартекс и отворен ексонартекс. Базиликата е ориентирана во правецот исток - запад.

Базиликата е широка 17,40 метри а додека пак долга е 30.20 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 6.050 метри долга е 4.00 метри Периметарот на надворешниот ѕид изнесува 13.00 м, додека на внатрешниот ѕид изнесува 11.50 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 3.025м. Дебелината на ѕидот на олтарна апсидата е 0.97 метри. Овој тип на базилики највеќе е раширен во медитеранските земји и на Балканот.

Апсидата е за една скала повисока од презвитериумот, и во неа подот не е зачуван. Подот во презвитериумот бил украсен со мозаик изработен во техниката *Opus Sectile*. Мотивот бил мрежест, составен од бели мермерни квадрати, врамени со ленти од црн шкрилец. Околу средишното поле врти рамка составена од бели ромбови на црна подлога.⁷⁸

Во олтарната апсида е откриена олтарна преграда во П форма. Преградата била живописана од западната страна. Оваа преграда претставува основа за синтроносот во чија средина бил поставен епископскиот трон, што претставува еден од мошне луксузните аранжмани во олтарната апсида, како оној што е откриен во старата епископска базилика во Стоби. Чесната трпеза малку понаисток била поставена на пет нозе. Од страна се наоѓале седишта за клирот.⁷⁹

Во втората или последната фаза, конструкцијата на олтарната преграда во П-форма била разрушена. Во олтарната апсида е изграден нов синтронос покрај полукружниот ѕид на олтарната апсида. Самиот презвитериум е проширен кон западната страна а на север и југ олтарната преграда котерминирала со главната колонада. Плочките од постариот под се повторно употребени и повторен е истиот аранжман во *Opus Sectile* како и во Епископската Базилика во Стоби.

⁷⁸ Б.Алескова, *Епископската базилика на Брегалница*, Прилеп 1989, 44.

⁷⁹ *Ibid*, loc.cit

Аранжманот на П платформата на синтроносот во олтарна апсида наоѓа аналогии со група цркви во Грција. Тоа се базиликите А и Б во неа Анхилаос во Тења и Базиликата А и Б во Никополис. Како црквата во Воскохориа близу Кажани.⁸⁰

Решението на синтроносот на епископската базилика во Баргала има голема сличност со конструкцијата на импозантниот синтронос во пространата олтарна апсида на старата Епископска базилика во Стоби, што се датира во втората половина на IV век. Со откривањето на овој црковен објект во Стоби во науката се менува мислењето дека овој тип на синтроноси се карактеристични за V век.

Во олтарната апсида под подот е откриен голем земјен сад поставен на природна карпа над која е изградена и самата базилика.

Многу често на исток при осветување на црквата, што значи при нејзиното свечено отварање, светите реликвии на маченикот или повеќе маченици се поставувале под подот на олтарот.

Се претпоставува дека при осветувањето на црквата во него да биле поставени светите остатоци од маченикот. Во тој случај садот би можел да ја претставува јамата во која било поставено мало ковчеже со моштите на светителот, кој загинал за Христовата вера. Овој чин, како и местото каде што се ставале реликвиите или моштите се викал кататезис или кататезион што значи поставување или енкакиом.

Под самата чесна трпеза, иако под неа не е длабоко копано, нема траги од гробна конструкција, само остатоци од голема вдлабнатина.

Во Гакониконот на базиликата е најден реликвијар во форма на саркофаг. Покрај овој реликвијар откриени се делови на реликвијар од слонова коска со монограм на Богородица и натпис. Епископската Базилика во Баргала е изградена покрај една култна градба *memalta martigal*. Реликвиите на маченикот прво се сместени во големиот земјен сад, поставен под нивото на подот, внатре покрај самата олтарна апсида.

Вториот реликвијар од слонова коска е поставен во текот на нејзиното ремоделирање и проширување на презвитериумот кон запад. Тогаш поместена е на запад и чесната трпеза изградена е нова чесна трпеза и под нејзината

⁸⁰ Б.Алескова, *Loca Sanctorum*, 214

плаформа е поставен нов реликвијар со мошти на еден мартир. Појавата на латински натписи и монограмот на Богородица на овој реликвијар ни даваат можност за претпоставка дека базиликата била подигната врз реликвиите на мартри со дедикација на Богородица.⁸¹

Постои уште една можност, реликвијарот од слонова коска со мошти на еден маченик дека е поставен при обнова на базиликата за време на Јустинијан со чија градежна дејност се обновени многу христијански храмови во Македонија па и Епископската Базилика во Баргала. Тогаш многу цркви добиваат ново руво и луксузно внатрешно уредување.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на со сигурност лоцираните Епископските базилики во Стоби, Баргала, и Хераклеја

Епископските базилики во Стоби и Баргала имаат еднаква должина на олтарните апсиди која што изнесува 4.85 метри и се за 0.85 метри подолги од олтарната апсида на Епископската базилика во Баргала. Олтарната апсида на Епископската базилика во Стоби е за 2 метри поширока од Олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја и за 5,20 м. поширока од олтарната апсида на епископската базилика во Хераклеја. Олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја е со поголема широчина од олтарна апсидата во Епископската базилика во Баргала за 3,20 метри

Олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја има поголем периметар на надворешниот ѕид на олтарната апсида за 4,55 метри во споредба со периметарот на надворешната олтарна апсида на на Епископската базилика во Стоби и за 8.95 метри со тој на олтарната апсида на Епископската базилика во Баргала, додека пак олтарната апсида на Епископската базилика во Стоби има поголем периметар на надворешниот ѕид на олтарната апсида за 4,40 метри во споредба со периметарот на надворешната олтарна апсида на олтарната апсида на Епископската базилика во Баргала

⁸¹Алексова, Б., 1989, *Епископијата на Брегалница*, Прилеп 1989, 1-36, колор табли I-XIII

Олтарна апсидата на Епископската базилика во Стоби има поголем периметар на внатрешниот сид на олтарната апсида за 1,25 метри во споредба со периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја, и за 3,85 метри поголем периметар од Епископската базилика во Баргала. Епископската базилика во Хераклеја има поголем периметар на внатрешниот сид на олтарната апсида за 2,60 метри во споредба со периметарот на внатрешниот сид на епископската базилика во Баргала.

Сидот на олтарна апсида на Епископската базилика во Стоби е за 0.25 метри подебел од сидот на олтарската олтарна апсида на Епископската базилика во Хераклеја и за 0.28 метри подебел од сидот на олтарската апсида на Епископската базилика во Баргала. Сидот на епископската базилика во Хераклеја е за 0,03 метри подебел од сидот на епископската базилика во Баргала.

Внатрешниот радиус на олтарната апсида на Епископската базилика во Стоби е 0,40 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја, и за 1,23 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Епископската базилика во Баргала.

Олтарната апсида на Епископската базилика во Хераклеја има поголем внатрешен радиус од олтарна апсидата на Епископската базилика во Баргала за 0,83 метри.

V. Споредба на епископските базилики со базилики со полукружни апсиди во рамките на истата епископија

Откривањето, а воедно и првите истражувања на т.н. централна синагога базилика датираат уште од 1930/31 година. Базиликата е изградена во доцниот IV век врз темелите на една синагога. Централната базилика е трокорабна базилика, со полукружна апсида на источната страна, додека на западната страна има простран нартекс, и атриум со предворје и фонтана. Базиликата претрпела многу поправки и реновирања. Базиликата е широка 15.75 метри, долга е 27.90 метри. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 5.30 метри долга е 3.20 метри

Периметарот на надворешниот сид изнесува 10.90 м, додека на периметарот на внатрешниот сид изнесува 9.789 метри. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 2.65м. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.14 метри. Во базиликата биле пронајдени остатоци од канцел преградата која ја зафаќала целата ширина на наосот, а исто така биле сочувани и делови од солеата.⁸² Во олтарот, под подот на чесната треа, откриена е крипта реликвијар во форма на грчки крст, која што била изградена од сполни од постари објекти и тули. Централната базилика е изградена врз моштите на маченик кој што загинал за христовата вера. Неговото име не е познато. Не е познато дали базиликата е посветена на маченикот над чији мошти е изградена, постои можност да била посветена на Христос, а да биде изградена врз моштите на некој маченик. Типични примери за ова се старата епископска базилика во Стоби, и Епископската базилика на Филип подигната врз неа.

Северна базилика Стоби

I фаза. IV век, II фаза. I/2 V век, III фаза. по 450г., IV фаза. IV/4 V век, V фаза крај на 5, поч. 6 век

Базиликата е откриена во 1937г, за прв пат поголеми истражувања биле извршувани во 1957 и 1959 година. Оваа градба е трокорабна базилика, со широка олтарна апсида на источната страна, нартекс со пастофории, атриум со странични анекси од северната и јужната страна и четирилистен баптистериум од северната страна. Базиликата е широка 16.10 метри а додека пак долга е 28,40 метри. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 6,35м, долга е 3,60 м. Периметарот на надворешниот сид изнесува 11,80 м, додека на внатрешниот сид изнесува 10,60 м. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 3м. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0,97м. Северната базилика била посветена на Св. Јован Крстител.⁸³ Базиликата била подигната врз една доцноантичка палата и имала повеќе градежни фази. Базиликите во Стоби имаат ист или идентичен план на градба. Тоа се должи на идентичните или слични планови на доцноантичките палати, кои што биле преуредувани во базилики

⁸² Алескова, *Loca Sanctorum*, 116-117

⁸³ И. Микулчиќ, *Сџоби Антички град*, 138

Гробјанска базилика Стоби

втора четвртина или средина на V век н.е

Објектот е откриен и прекопан во текот на 1930 година. Базиликата е изградена западно од бедемите на градот Стоби и изградена е врз постари гробни конструкции и засводени гробници кои потекнувале од доцноантичкиот период. Станува збор за трокорабна базилика, со нартекс и компартimenti од западната страна. Во внатрешниот простор на олтарната апсида изградена е конструкцијата на синтроносот со една помала полукружна олтарна апсида со седишта од северната и јужната страна. Оваа конструкција на синтроносот формира амбулакрум на источната страна помеѓу надворешната и внатрешната помала олтарна апсида.⁸⁴

Ова е својствено за олтарниот простор со синтроносите во Стоби. Исто вакво решение на синтроносот има во базиликата на епископот Филип од почетокот на V век, со *confessio* и изградена крипта. Во втората цеметеријална базилика во Стоби, базиликата Паликура, решението на синтроносот е идентично како во гробјанската базилика со таа разлика што синтроносот е сместен во поширока и подлабока олтарна апсида, а со тоа димензиите на внатрешната олтарна апсида и на седиштата одстрана се нешто поголеми од оние во гробјанската базилика.

Синтроносот од старата епископска базилика во Стоби е многу луксузно решен. Полукружните седишта се издигнуваат од полукружна платформа кон сидот на централната олтарна апсида. Ваков пример има и кај Св. Апостоли во Константинопол. Идентично решение на синтроносот како кај цеметеријалните базилики во Стоби наоѓаме во базиликата во Скупи, која претставува цеметеријален објект на градот Скупи. Базиликата во Скупи истотака била изградена врз стари гробни конструкции и саркофази. Црквата Св. Еразмо во Охрид истотака има идентично решен синтронос внатре во олтарната апсида на базиликата.

⁸⁴ Б.Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 118

Паликура - Базилика Стоби

I фаза крај на V век, 1/2 на VI век ; II ф. средина на VI век

Базиликата се наоѓа западно од селото Паликура, таа е трокорабна градба со нартекс и ексонатрекс и компартименти на источната страна. Подигната е во V век на една доцноантичка градба. На исток има широка олтарна апсида во која конструкцијата на синтроносот со помалата олтарна апсида и седиштата од бочните страни формира амбулакрум. Во централниот дел на овој аранжман се наоѓала чесната трпежа поставена под една издадена платформа под која била изградена мала засводна камара за сместување на реликвиите на маченикот.

Во оваа базилика не може да се очекува гроб на маченик бидејќи црквата била изградена врз темели на профана античка градба. За осветување на црквата во таков случај се носеле и се поставувале мошти на некој мартир чиј гроб се наоѓал надвор од базиликата исто како во гробјанската базилика. Во олтарната апсида е изградена крстовидна крипта реликвијар за сместување на мартирот со кои што е осветена црквата.

Синтроносите од страна биле изградени од тули и можеле да имаат 3-4 седишта за сместување на клирот. Базиликата е подигната во првата половина на V век како една цеметријалните базилики околу градот Стоби во кој и околу кој започнало масовно населување.⁸⁵

Базилика Д - Хераклеја

I/2 на VI век в.н.е.

Изградена е во преградието на Хераклеја врз доцноантички урнатини.

Базиликата е трокорабна со полукружна олтарна апсида на источната страна, со нартекс на запад, фланкиран со по еден страничен анекс. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка:

⁸⁵ Б. Алескова, Стоби, базиликата во Паликура, 1981 година, *ГЗФФ кн.10(36)*, Скопје 1983, 126.

4.50 метри, долга е 2.25 метри. Периметарот на надворешниот сид изнесува 9.80 м, додека на внатрешниот сид изнесува 7.05 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 2.25метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.65метри На подот на презвитериумот има мозаик, на кој е претставено четириаолно поле врамено со бордура од кругови со крстови. Само средишниот дел од презвитериумот, околу делот кој е наменет за чесната трпеза не е изведен во мозаик. Овој простор е обликуван во вид на буквата "Т", односно како Антониев крст.⁸⁶ Овој простор бил наменет за сместување на светите мошти, врзани со чинот на катезис или енкаинон, т.е. со чинот на осветувањето на црквата. Под чесната трпеза е откриен мермерен блок во кој е изделкан рамнокрак крст со димензии 26x26см со 2,3см длабочина во чија средина е вдлабен квадрат со димензии 11x11см.⁸⁷

На подот на олтарниот простор има евхаристична претстава на две срни како пијат од еден кантарос.⁸⁸ Оваа композиција е тешко оштетена.

Базилика Extra Muros - Баргала

(I/2 на VI век в.н.е.)

Базиликата Extra Muros е трокорабна базилика со длабока истурена олтарна апсида на источната страна. Базиликата истотака има и нартекс кој е само делумно откриен. Базиликата е широка 15,95м, а додека пак долга е 20.75метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 4.80 м, долга е 3.14метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 10.10 м, додека на внатрешниот сид изнесува 9.20 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 2.40 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.74метри Првите истражувања на базиликата биле спроведени во 1984 година. Во тие истражувања бил откриен олтарниот простор, презвитериумот и дел од централниот кораб т.е. наосот на базиликата. Олтарниот апсидален простор бил разорен и тешко оштетен. Во него биле најдени траги од синтроносот, канцел преградата, преградната плоча, и база на калони на презвитериумот.⁸⁹

⁸⁶ Е.Манева, Базиликата Д од Хераклеја Линкестис., 55

⁸⁷ Ibid, 58.

⁸⁸ И.Микулчиќ, *Хераклеја Линкестис Антички град во Македонија*, Скопје 2007. 214

⁸⁹ И.Микулчиќ, *Античкиот град во Брегалница*, Скопје 2009, 71

Во 2003 год се изведени нови истражувања на Заводот на Музеј, Штип. Со овие истражувања откриен е во целост Сакралниот објект.

Градска ранохристијанска базилика, Баргала

1/2 на VI век в.н.е.

Во 2008 и 2009 во Баргала била откриена и истражувана нова базилика, која што била наречена Градска Ранохристијанска базилика. Станува збор за трокорабна базилика. Се губи од формата на стандарден тип и претставува скратен тип на ранохристијанска базиликална градба. Во олтарната апсида нема синтронос. Базиликата е широка 13,70 м, а додека пак долга е 16.35метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 4.50 метри, долга е 2.95метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 9.20 м, додека на внатрешниот сид изнесува 8.05метри Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 2.25метри Дебелината на сидот на олтарна апсидата е 0.70 метри Презвителиумот има правоаголна форма со димензии: должина 5,70 м, широчина 5,70 метри Презвителиумот од нартексот бил одделен со канцел преграда.

Под подот каде што била олтарната маса откриена е сидна ниша (катезис) во која биле поставени светите мошти. Олтарната апсида е полукружна и од внатре и од надвор и нема синтронос. Под подот каде што била сместена чесната трпеза е пронајден катезис, во кој што биле поставени реликвиите и моштите на мартирот при осветувањето на црквата.

Ранохристијанска Базилика Скупи

I/2 на VI век в.н.е.

Ова е стандарден тип на базилика со три кораби. На источната страна има полукружна олтарна апсида во чиј внатрешен простор се гледаат траги од уште една помала олтарна апсида со која се формира амбулаториум околу гробот или криптата на маченикот чии мошти или реликвији се поставени под чесната

трпежа во олтарот. Олтарниот простор на базиликата е изграден врз гроб на маченик или врз реликвијар со мошти кој се наоѓал под чесната трпежа. Со помалата олтарна апсида оформен е опход околу гробот на маченикот и со тоа е создаден простор за движење на верниците.

Внатрешната олтарна апсида во својата испланирана конструкција имала седишта од северната и јужната страна и на тој начин го комплетираше синтроносот во олтарниот простор.⁹⁰

Ваков или сличен начин на решавање на олтарниот простор во цеметеријалните базилики со гроб крипта на маченик е чест и вообичаен во базиликите во целиот христијански свет на медитеранот. Планот на цеметеријалната базилика во Скупи и на нејзиниот олтарен простор е идентичен со решенијата на некои базилики во Стоби и карактеристичен за програмата на синтроносите во базиликите во Грција.

Слично, меѓутоа, доста компликувано решение на синтроносите наоѓаме во епископската базилика во Стоби каде што внатрешните апсиди за гробот на маченикот е формирана крипта од типот на *confessio*, овде синтроносите не се поврзани со внатрешна олтарна апсида. Планот во олтарниот простор во Гробјанската и Паликура базиликата, надвор од бедемите на Стоби има две апсиди и странични седишта за клирот што претставува идентично решение со програмираниот простор на Гробјанската базилика во Скупи. Уште една базилика од IV век во Македонија има идентично решение со двојна олтарна апсида во олтарот околу реликвиите на маченикот-големата базилика крај Охридското езеро изградена како цеметеријален објект врз моштите на еден мартир.

Епископија Лихнидос

Јужна базилика на Плаошник
IV-VI век в.н.е

Јужната базилика на Плаошник е трокобна базилика со необична позиција на атриумот, кој е поставен на северната страна на базиликата. На источната страна базиликата има широка олтарна апсида која што е полукружна и од

⁹⁰ З.Белдедовски, Базиликата *Extra Muros* од Баргала, истражување 2007 година, *МН* 35-36,195.

внатрешната и од надорешната страна.⁹¹ Базиликата истотака има и баптистериум кој што се наоѓа југоисточно од базиликата. Јужната базилика е широка 34,00 метри а додека пак долга е 34,00 метри Олтарната апсида е широка: 6,75 метри, долга е 4.90 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 14.90 м, а на внатрешниот сид 13.65 метри. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 3.38 метри. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.95 метри.

Возможно е дека оваа црква била епископска базилика поради големината, богатите мозаици и многу големиот баптистериум на североисток со кој комуницирала.⁹²

Поликонхалната црква на Плаошник (II/2 на V век в.н.е.)

Поликонхалната црква на Плаошник е откриена со археолошките ископувања кои биле изведени во текот на 1954-64 година.

Црквата е двојно четирилисна градба со нартекс, атриум, странични анекси, катихумениум и раскошен баптистериум.

Поликонхалната црква била изградена врз постара античка градба. Со својот посебно компликуван и рафиниран план се вбројува во архитектонските елементи со централно решение и претставува ранохристијански монументален објект, како што се гради во Константинопол, Рим, Тесалоника и други градови низ христијанскиот свет.⁹³ Поликонхалната црква е широка 26,90 метри, а додека пак долга е 33,65метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 5.95 метри долга е 3.65метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 14.33м, додека на внатрешниот сид изнесува 10.25метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 3.00 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.20 метри. Во централниот дел од презвитериумот, под чесната трпеза откриена е крипта чија што должина,

⁹¹ В.Г.Битракова, Лихнид во Ранохристијанскиот период и неговото урбано градско јадро, *Јубилеен зборник 25 години митрополит Тимотеј, Охрид 2006*, 258

⁹² Професор Филипова Снежана ова ми го кажа во усмен разговор.

⁹³ В.Г.Битракова, Старохристијански споменици во охридско, Охрид, 1975,24.

должина и длабочина изнесува 0,80 метри Во криптата е пронајден мал реликвијар кој што е со должина и длабочина од 0,15метри

Олтарната апсида од надворешната страна е зацврстена со три контрафори кои што биле изработени од големи камени блокови.

Ротонда, село Коњух, кратовско

Ротондата во Коњух е откриена во 1919 година. Оваа црква според својата функција представува мартириум, од нејзината функција зависел и нејзиниот план како и нејзиното раскошно внатрешно решение.⁹⁴

Основата на Ротондата во Коњух од надворешната страна има форма на правоаголник кој што преоѓа во трапез. Во правоаголникот има впишано кружна основа.⁹⁵ Олтарната апсида е широка: 3.65 метри, долга е 1.88 метри. Периметарот на надворешниот сид изнесува 7.80 м, додека на внатрешниот сид изнесува 5.90 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 1.85метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.65 метри.

Новооткриената базилика во Коњух

Базиликата во Коњух е откриена за време на истражувањата кои се правени во 2008 година. Станува збор за тробродна базилика со полукружна олтарна апсида на источната страна и нартекс на запад.

Должината на базиликата е скоро 33 метри, додека ширината е 15 метри.

Од доказите при ископувањето дознавме дека амвонот се наоѓал позади јужниот стилобат и според фрагментите на скулптурната декорација од амвонот, можеме да кажеме дека има нај блиска паралела со амвонот на ротондата од Коњух.

Во олтарната апсида има амбулаториум, кој што се протега од едниот до другиот крај на олтарна апсидата и во неговата средишна точка комуницира со криптата, односно гробот во самата олтарна апсида. Криптата била длабока 0,90

⁹⁴ Светозар Радојчиќ, ЗРВИ

⁹⁵ Алескова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, 47

метри Во презвитериумот имало странични синтроноси кои што се наоѓале лево и десно од чесната трпеза.

Карактеристика за оваа црква е тоа што имала два амвона. Едниот, помал амвон се наоѓал во презвитериумот, додека другиот е лоциран на стандардно место во јужниот дел од наосот.⁹⁶ Досега вакви случаи со два амвона има во октагоналната црква и црквата музеј кои што се наоѓаат во Филипи, а исто така има написи за сличен аранжман и во базиликата Св. Софија во Солун.⁹⁷ Базиликата истотака има и баптистериум кој што се наоѓа југоисточно од базиликата. Базилика во Коњух е широка 14,50 м, а додека пак долга е 25,00 метри Олтарната апсида е широка: 7,30 м, долга е 5.00 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 10.70м, додека на внатрешниот сид изнесува 10.30метри Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 3.65метри Дебелината на сидот на олтарна апсидата е 0.60 метри

Презвитериумот е долг 7,5 метри или со влезот неговата должина изнесува 8,5м и зафаќа 1/3 од должината на наосот. Презвитериумот има странична (латерални) синтроноси, кои што се позиционирани на север и на југ во самиот презвитериум, поставени до олтарната преграда.⁹⁸

Малата базилика А во Хераклеја

(I/2 на VI век в.н.е.)

Базиликата е откриена во 1936 година. Станува збор за трокорабна базилика. Базиликата е широка 13.20 метри долга е 23.45 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и четвртеста од надвор, аналогно на ротондата во Конјух, меморијата во Туденце, односно налик на централната апсида на патријархиската базилика во Аквилеја од 313 година. Олтарната апсида е широка: 4.50 метри долга е 2.25 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 9.80 метри додека на внатрешниот сид изнесува 7.05 метри. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 2.25 метри. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0,65 метри. Во олтарна апсида се зачувани седиштата на синтроносот. Проф. Блага Алексова има претпоставки дека Малата базилика во

⁹⁶ Carolyn, S., Snively, The new basilica at Golemo Gradiste, Konjuh: A sixth century church, in the province of Dardania, Нин и Византија IX, 193.

⁹⁷ *Idem.*

⁹⁸ Carolyn, S., Snively, The new basilica at Golemo Gradiste, Konjuh: A sixth century church, in the province of Dardania, 193

Хераклеја, претставувала стар мартириум.⁹⁹ Супселиумот во олтарната апсида е вообичаен архитектонски елемент во многу цркви мартириуми изградени во градовите, кои подоцна прераснале во градски цркви или епископски храмови. Овие градски цркви се подигнати или врз гробот на некој мартир или врз реликвиите на прочуени или пак локални мартири. Ова е вообичаена постапка за црквите во Константинопол и во другите провинции, па и кај нас во ранохристијанските храмови во Македонија. Најдобар пример за тоа е раскошниот синтронос со монументални димензии на епископската базилика на Евстатиј од крајот на IV век во Стоби и во подоцнежната обнова на истата црква во V век.¹⁰⁰

Идентични или слични по концепција на изградбата се и синтроносите на гробјанската црква кај Паликура, како и цеметеријалната базилика Св. Еразмо, и Цеметеријалната базилика во Скупи.

Село Конјух, Епископија Запапа?

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на базиликата и ротондата во
Конјух

Олтарната апсида е широка: 7,30 метри долга е 5.00 метри. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 3.65 метри Дебелината на ѕидот на олтарна апсидата е 0.60 метри Презвителиумот е долг 7,5 метри или со влезот неговата должина изнесува 8,5 метри и зафаќа 1/3 од должината на наосот. Презвителиумот има странична (латерални) синтроноси, кои што се позиционирани на север и на југ во самиот презвителиум, поставени до олтарната преграда.¹⁰¹ Олтарната апсида на ротондата во Коњух (VI век) е широка: 3.65 метри, долга е 1.88 метри Периметарот на надворешниот ѕид изнесува 7.80 метри додека на внатрешниот ѕид изнесува 5.90 м. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 1.85 метри. Дебелината на ѕидот на олтарната апсида е 0.65 метри

⁹⁹ Б. Алескова, *Епископијата на Брегалница*, ИСК-Прилеп, Прилеп 1989, 44

¹⁰⁰ Ibid, 44

¹⁰¹ Snively, *The new basilica at Golemo Gradiste, Konjuh*, 193

Епископија Запапа или Транупара? Базиликата со 5 апсиди, село Крупиште, кочанско, VI век

Една од претпоставените епископии е епископијата во Запапа или Транупара.¹⁰² Катедралната црква во Крупиште е откриена во 1984 година. Централната апсида во која што е сместен презвитериумот, со другите четири распоредени по две од јужната и северната страна што ги претставуваат анексите и пастофориите, ја претставува линијата на крстот со правец С-Ј.

Централната апсида и двете странични апсиди покрај неа од внатрешната страна се полукружни додека од надвор се со полигонална форма според планот што го прилага Микулчиќ, додека според плановите што ги прилага Б. Алексова се полукружни.¹⁰³ Крајните апсиди од двете страни и од внатрешната и од надворешната страна се решени полукружно.

Презвитериумот со олтарот кои што биле сместени во централната олтарна апсида бил посветен на општиот култ на евхаристијата.¹⁰⁴

VI. Примери на епископски цркви на балканскиот полуостров

Архитектурата на егејското крајбрежје била тесно поврзана со Цариград. Настанувањето на стилот и неговиот развој до 450 година се тешки за предочувања бидејќи црковното градителство во Цариград пред 450 година. е потполно исчезнато, додека пак градителството до 530 година е оскудно. Во провинциите исто така се зачувани многу малку градби кои се изградени пред 450 година. и тоа зачувани се благодарение на интензивната градителска активност во доцниот V и VI век. Изобилието и разноликоста на црквената

¹⁰² Лилчиќ, *Ранохристијанска црква*, 188, Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 345

¹⁰³ Алексова, Микулчиќ,

¹⁰⁴ *Ibid.* 59

основа по должината на Егејското крајбрежје се во строга спротивност со релативната едноликост на латинскиот Запад.¹⁰⁵

На Егејското крајбрежје "стандардниот" тип на базилика е само еден од неколкуте типови: базилика со обична основа, но со галерии кои што ги надвиснуваат бочните бродови.

Базилика со вкрстен трансепт со бочни бродови со две или три страни или пратени само со еден бочен брод. Базилика со троделен трансепт, Базилика во вид на Триконхос. Секој од наведените облици бил присутен во некоја од провинциите кои што се наоѓале на Егејското крајбрежје.¹⁰⁶

Архитектонскиот стил на егејскиот регион станува јасен во црквата Ахиропитос во Солун, која претставува обична базилика со галерии и надворешни сидови изработени од цигла. Базликата изгледа доста едноставно.

Грција како приморска земја имала градови кои што биле значајни трговски центри. Пристаништата на источниот брег биле во тесни врски со Константинопол со позначајните трговски центри, кои што се простирале по должината на брегот на Азија, од Ефес до Антиохија и Газа, на островите на Егејското море и јужно се до Александрија. Пристаништата кои што се наоѓале на западниот брег имале тесни врски со Константинопол, Равена и Милано. Овие трговски врски биле зацврстени со црковните врски.

Веќе во средината на V век, Римската столица го присвоила Балканскиот полуостров вклучувајќи ја и Грција како свој духовен посед и со тоа таа всушност била потчинета на Миланската епископија во последните децении на IV век.

Двостраното влијание од Исток и запад се чувствувал и со црковната архитектура, кон крајот на IV век и почетокот на V век.

Солун се врти кон Константинопол и Ефес на Малоазиското крајбрежје. Од Солун влијанието врз основата на црквите се шиги јужно, источно и северно во Тесалонија, Тракија, Македонија и Бугарија.¹⁰⁷

¹⁰⁵ R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, Београд, 2008, 101

¹⁰⁶ *Idem.*

¹⁰⁷ *Ibid*, op.cit., 118.

Примери на епископски базилики на Балканот

Ахиропитос во Солун

(5 век)

Изградена е 450-70 година. Оваа црква всушност претставува обична базилика со трикорабна диспозиција со нартекс на западната страна и длабока олтарна апсида на источната страна, која што била полукружна и од внатрешната и од надворешната страна. Главниот брод бил средиште на целокупниот нацрт и бил во склад со потребите на литургијата поради која што главниот брод и олтарскиот простор припаѓал на свештениците додека бочните бродови и галериите на верниците оваа литургиска поделба се разликувала од онаа на запад. На запад (освен север на Африка) свештениците до времето на Константин биле повлечени во Олтарната апсида и просторот околу олтарот.¹⁰⁸ Страничните делови, како и најголем дел од централниот брод од половината на V век бил наменет за на верниците. На исток до V век главниот брод припаѓал на свештениците, било да биде делен со верниците или не, што можеби бил само локален обичај во Цариград. Синтроносот во Базиликата во Ахиропитос бил степенест и се протегал по должината на полукружниот сид на олтарната апсида.¹⁰⁹ Краткиот олтарски дел наречен бема кој што се протегал во главниот брод за да го прифати олтарот кој бил одвоен со завеси и ограден со парапетни плочки. Во Грција високи постаменти на столбови и парапетни плочи помеѓу столбовите, го одвојуваат главниот кораб. Длабоко во главниот брод се наоѓала проповедалницата (амвон) која што била поврзана со издигната стаза (солеа) со олтарскиот простор. на тој начин главниот брод станал западен продолжеток на светилиштето, не толку свет како самиот олтарски дел. Базиликата е широка 26,80 метри а долга 46,80 метри. Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 9.10 метри долга е 5.00 метри. Периметарот на надворешниот сид изнесува 19.90 метри додека на внатрешниот сид изнесува 14.30 метри. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 4.55метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.20 метри.

¹⁰⁸ R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохришћанска и рановизантијска архитектура*, 101

¹⁰⁹ *Ibid*, 102

Св. Димитрија во Солун V век

Црквата Св. Димитрија во Солун изградена во 412-13 година. претставува тип на базилика со вкрстен попречен брод со петкорабна диспозиција со нартекс на западната страна и со полукружна олтарна апсида на исток. Олтарниот дел првобитно бил поврзан со солеа со проповедалницата на почетокот на главниот брод.¹¹⁰ Гробот на светителот е спуштен во криптата, која се протегала под јужното крило на трансептот. Базиликата е широка 35,30 метри а додека пак долга е 62,60 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 9.30 метри долга е 5.30 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 18.80 метри додека на внатрешниот сид изнесува 14.60 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 4.65метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.35 метри.

Базиликата А од Амфиполис V-VI век

Базиликата А од Амфиполис е трокорабна базилика со нартекс, егзонартекс и вестибул на западната страна. За првпат е откриена при истражувањата кои што биле извршени во 1920 година.¹¹¹ На источната страна има пространа олтарна апсида која што е полукружна и од внатрешната и од надворешната страна. Базиликата е широка 13,10 метри а додека пак долга е 25,30 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 4.80 метри долга е 4.00 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 9.40 метри додека на внатрешниот сид изнесува 7.50 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 2.40 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 2.40 метри.

¹¹⁰ R.Krautheimer, C. Ђурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, 124.

¹¹¹ Nikolaos Zikos, *Amphipolis, Early Christian and Byzantine Amphipolis*, Athens, 1998, 9.

Базиликата Б во Филипи VI век

Базиликата Б во Филипи е трокорабна базилика со атриум егзонартекс и нартекс на западната страна со трансепт кој што го опфаќа и големото светилиште, и со полукружна олтарна апсида на источната страна. Олтарната апсида од надворешната страна бил зацврстен со 4 контрафори¹¹²

Базиликата е широка 47,20 метри а додека пак долга е 57,60 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 11.20 метри долга е 8,80 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 39.20 метри додека на внатрешниот сид изнесува 17.60 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 5,60 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 2.00 метри

Св. Леонид во Коринт I фаза 450/60 година.; II фаза 518-527 година.

Црквата Св. Леонид во Коринт е трокорабна базилика со Атриум и нартекс на западната страна, со троделен трансепт и со голема полукружна олтарна апсида на источната страна на олтарната апсида имало два реда големи прозори изградена е помеѓу 450 и 460 година.¹¹³ Базиликата е широка 45,90 метри а додека пак долга е 117,00 метри Олтарна апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 14.80 метри долга е 7.40 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 27.90 метри а на внатрешниот сид 23.20 метри Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 7.40 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.50 метри

Помеѓу базиликите со полукружна апсида кои што ги споредуваме, најголема широчина на олтарната апсида има базиликата во Ахиропитос која што изнесува 9.10 м, после неа следат базиликата во Коњух, и ранохристијанската базилика во Скупи кои што имаат идентична широчина на олтарната апсида која што изнесува 7.30 метри Ранохристијанската базилика во Плаошник има олтарна апсида со широчина од 6.90 метри додека кај Северната базилика во Стоби широчината на олтарната апсида изнесува 6.35метри Кај Extra muros

¹¹² R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура* 253.

¹¹³ *ibid.*132.

базиликата во Стоби олтарната апсида е со широчина од 6.10 м, додека кај Базиликата Д во Хераклеја таа широчина изнесува 6.00 метри Кај Extra muros базиликата во Баргала олтарната апсида е со широчина од 4.85метри Централната базилика во Стоби има олтарна апсида која што е широка 4.80 метри додека во Базиликата во Амфиполис широчината на олтарната апсида е 4.80 метри

Што се однесува до должината на олтарните апсиди кај базиликите кои што ги споредуваме, најголема должина на олтарната апсида имаат три базилики. Тоа се базиликата во Ахеиеропоиетос, базиликата во Коњух, и ранохристијанската базилика на Плаошник кои што имаат идентична должина на олтарната апсида која што изнесува 5.00 метри Кај Базиликата Д во Хераклеја таа должина изнесува 4.35 метри додека Ранохристијанската базилика во Скупи има олтарна апсида со должина од 3.80 метри Кај Extra muros базиликата во Стоби олтарната апсида е со Должина од 6.10 метри Кај Северната базилика во Стоби должината на олтарната апсида изнесува 3.60 метри, додека кај Централната базилика во Стоби има олтарна апсида која што е долга 3.20 метри, додека кај Extra muros базиликата во Стоби олтарната апсида е со должина од 3.15 метри Кај Базиликата во Амфиполис должината на олтарната апсида е 3.10 метри

Базилика со најголем периметар на надворешниот сид на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос чиј периметар на надворешниот сид изнесува 19,90 метри Потоа следи базиликата во Скупи чиј периметар на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 13,60 метри, Кај ранохристијанската базилика на Плаошник периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 13,50 метри додека кај ранохристијанската базилика Д во Хераклеја периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 12,00 метри Кај Северната базилика во Стоби периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 11,80 метри, додека кај Extra muros базилика во Стоби периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 11,65метри Кај базиликата Паликура во Стоби периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 11,00 метри, Кај Централната базилика во стоби периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 10,90 метри, додека кај Гробјанската базилика во Стоби периметарот на надворешниот сид на олтарна апсидата изнесува 10,70 метри, истотака кај ранохристијанската базилика во

Коњух периметарот на надворешниот сид на олтарна апсидата изнесува 10,70 метри. Кај ранохристијанската Extra muros базилика во Баргала периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 10,10 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Амфиполис периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида изнесува 9,45 метри.

Базилика со најголем периметар на внатрешниот сид на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос чиј периметар на внатрешниот сид изнесува 14,30 метри. Потоа следи ранохристијанската базилика на Плаошник каде што периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 12,70 метри. Во ранохристијанската базилика Скупи периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 11,60 метри, додека кај Extra muros базилика во Стоби периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 10,70 метри. Кај Северната базилика во Стоби периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 10,60 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Коњух периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 10,30 метри, а кај ранохристијанската Extra muros базилика во Баргала периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 9,20 метри,

Кај ранохристијанската базилика Д во Хераклеја периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 9,45 метри. Кај базиликата Паликура во Стоби периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 7,60 метри. Кај Централната базилика во Стоби периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 9,40 метри, додека кај Гробјанската базилика во Стоби периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 8,75 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Амфиполис периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида изнесува 7,50 метри.

Базилика со најголема дебелина на сидот на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос чија што дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,80 метри. Потоа следи ранохристијанската базилика на Плаошник каде што дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,90 метри. Во ранохристијанската базилика Скупи дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,00 метри, додека кај Едтра Мурос базилика во Стоби дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,85 метри. Кај Северната базилика во Стоби дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,97 метри, додека кај

ранохристијанската базилика во Коњух дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,60 метри, а кај ранохристијанската Extra muros базилика во Баргала дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,75метри,

Кај базилика Д во Хераклеја дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,00 метри Кај базиликата Паликура во Стоби дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,00 метри, Кај Централната базилика во Стоби дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,15метри, додека кај Гробјанската базилика во Стоби дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 1,00 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Амфиполис дебелина на сидот на олтарната апсида изнесува 0,60 м

Базилика со најголем внатрешен радиус на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос чиј што внатрешен радиус на олтарната апсида изнесува 4,55метри Потоа следи ранохристијанската базилика на Плаошник каде што внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,55метри Во ранохристијанската базилика во Скупи внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,65метри, додека кај Едтра Мурос базиликата во Стоби внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,05метри Кај Северната базилика во Стоби внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,00 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Коњух внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,65 метри, кај ранохристијанската Extra muros базилика во Баргала внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 2,40 метри Кај ранохристијанската базилика Д во Хераклеја внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 3,00 метри Кај базиликата Паликура во Стоби внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 2,60 метри, Кај Централната базилика во Стоби внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 2,65метри, додека кај Гробјанската базилика во Стоби внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 2,50 метри, додека кај ранохристијанската базилика во Амфиполис внатрешниот радиус на олтарната апсида изнесува 2,50 метри

Еуфразиева базилика во Пореч

Еуфразиевата базилика е изградена во текот на V век, името го добила по епископот Еуфразиј. Базиликата е трокорабна, на источната страна има апсида која што е полукружна од внатрешната страна, додека од надворешната страна е полуаголна.

Базилика во Ниш

Потенцијалната епископска базилика во Ниш е изградена во V век. Има трокорабна диспозиција. На источната страна има апсида која што е полукружна и од внатрешната а и од надворешната страна.

Зидовите на наосот се потенки од зидовите на апсидата најверојатно дека апсидата е изградена и засводена со полукупола, додека наосот е покриен само со дрвна конструкција.

VII. Компарации на тространите апсиди

Полукружните апсиди во ранохристијанските цркви им претходеа на повеќестраните апсиди. Повеќестраните апсиди биле карактеристичен тип на олтарна апсида на Константинополските базилики, кои биле градени во текот на V век, како што била базиликата посветена на Св. Јован Студит. Истиот тренд на градење на базилики со повеќестрани апсиди во Константинопол продолжил да се применува и во текот на VI век, како што биле базиликите Св. Сергеј и Вах, Св. Ирина и тн. Интересен е фактот дека пред VII и VIII век во Македонија Прва сепак не биле изградени базилики со повеќестрани апсиди, па поради ова се смета дека повеќестраната олтарна апсида како влијание во Македонија Втора не дошло од југ.

Ранохристијанските базилики во Македонија најчесто имаат полукружна олтарна апсида и од внатрешната и од надворешната страна. Само неколку базилики можат да се набројат кои што имаат повеќестрани апсиди од надворешната страна. Такви се : Ротондата во Коњух, Малата базилика А во Хераклеја, базиликата во Туденце, базиликата кај Црквиште, Зелениково и Големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Споредувајќи ги архитектонски планови на ранохристијанската базилика во Скупи со останатите ранохристијански базилики кои се наоѓаат на балканскиот полуотсрв, може да се примети дека има големо влијание од провинцијата Дакија Медиранеа преку базиликите во Царичин град, кои биле изградено во текот на VI век, кои што се со различна основа имаат прототип кој што бил карактеристичен за поран датум, кој што бил преземен од Цариград и Грција во текот на V век.

Големата ранохристијанската базилика во Скупи се приклучува на ранохристијанските цркви од кои најголемиот дел се подигнати во првиот период на владеењето на императорот Јустинијан. Од тие базилики најпозната е базиликата Сан Аполинаре во класе, во Равена која што била започната помеѓу 532 и 536г. Другите базилики кои што спаѓаат во оваа група се Епископската базилика во Царичин град, базиликата во Пирдоп. Заедничко на овие базилики им е тробродната диспозиција, протезисот и гакониконот на северната и јужната страна на олтарскиот простор, присуството на нартекс и атриум. Три апсиди на источната страна може да се сретне и во Базиликата Б во Филипи која што е изградена пред 540 година.

Карактеристичен елемент на базиликите во тоа време постануваат столпците со аркади изградени во внатрешноста на базиликите, и повеќестрана олтарна апсида однадвор, а истотака и базиликите се со помали димензии во споредба со базиликите кои што биле градени во текот на V век.

Примери на тространа и четвртеста олтарна апсида

Овој облик на олтарски апсиди е најмалку застапен. Во Дакија Медитеранеа краткиот презвиториум го гледаме во базиликата со трансепт во Царичин Град, каде што олтарната преграда поминува низ наосот, полукружниот синтронос е додадена на внатрешноста на олтарна апсидалниот сид и две третини од олтарот се наоѓа во олтарна апсидата. Во базиликата кај Паликура во близина на Стоби, презвитериумот зазема мал простор на источниот крај на наосот. Кај базиликата од Бегов даб - Македонска Каменица, имаме впечаток дека олтарна апсидата се повелкува во наосот или малку сирка надвор од источниот сид на црквата.

Малата базилика во Хераклеја, ротонда во Коњух, базиликата од Скупи и таа од Црквите Зелениково, три цркви од Крупиште, баптистериумот на

Епископската базилика во Баргала се примери на цркви со однадвор четвртаста или трапезоидна олтарна апсида.

Едно од понудените објаснувања за појавата на полигонална олтарна апсида е влијание од север од провинцијата Дакија Медитеранеа во Македонија. Според некои истражувачи пак моделот на т.н. катедрална црква во Крупиште се поврзани со Хосиос Давид во Солун, односно со источни влијанија. Можно е во VI век, врз архитектонските и декоративните карактеристики на црквите во Македонија Втора да влијаела не само архитектурата од Јустинијановиот Царичин Град, туку и од постарите северни центри како што се Ниш и Сердика.

Единствен пример на олтарна апсида втопена во зидна маса или однадвор со рамен сид е базиликата од с. Дреново. Дел од пластиката Вторарно употребена во друга црква во селото, средновековната Св. Богородица покажува директни аналогии со ранохристијанската пластика од епископската базилика во Стоби. Нејзината пак олтарна апсида е тространа.¹¹⁴

Голема ранохристијанска базилика во Скупи (VI век)

Ориентирана е запад - исток. Трокорабна базилика со атриум и нартекс на западната страна, а на источната страна има тространа Олтарна апсида. Главната (централната) олтарна апсида е поголема и од надворешната страна е тространа, додека бочните се надоврзуваат на бочните кораби и имаат полукружна форма.

Полукружните апсиди во ранохристијанската базилика хронолошки им претходат на тространите, кои научниците го објаснуваат со постоењето на полукружна олтарна апсида во претходната античка архитектура.¹¹⁵ Полигоналните апсиди се стандарден тип кај црквите во Константинопол веќе во 5 век, како базиликата на Јован Студит, а продолжуваат низ целиот VI век како кај Св. Сергеј и Вахх и Св. Ирена.

¹¹⁴ В. Лилчиќ, Ранохристијанска црква кај Дреново, *МН* 33, Скопје 2008.

¹¹⁵ Т.М. Ончевска, Големата ранохристијанска базилика во Скупи и раното христијанство. *МН* 35-36,97-112,110.

Епископска црква во Царичин Град VI век

Во Царичин Град има откриено 8 базилики кои потекнуваат од VI век.¹¹⁶ Според основата базиликите се разликуваат меѓусебе но според апсидите повеќето имаат полукружна олтарна апсида од внатре и полиаголна од надворешната страна. Базиликите во Царичинград се враќаат до прототипот на базилики од поран датум кој што бил карактеристичен за Константинопол и Солун.

Катедралната црква во Царичин Град е трокорабна базилика со голем атриум и со полигонална олтарна апсида на исток.¹¹⁷ Пастофориите односно ѓакониконот и протезисот се наоѓаат на исток и тие се сместени лево и десно од олтарната апсида. Базиликата е широка 22,00 метри а додека пак долга е 40,25метри Олтарна апсида на базиликата е полукружна од внатре додека пак од надвор е полуаголна. Олтарна апсида е широка: 6.10 метри долга е 3.90 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 14.50 метри додека на внатрешниот сид изнесува 9.60 метри Внатрешниот радиус на олтарна апсида е 3.05 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.50 метри.

Еленска Базилика - Пирдоп

I фаза крај на V век II фаза, крај на VI век

Еленската базилика во Пирдоп е трокорабна базилика, која што на источната страна има три апсиди. Базиликата е широка 17,50 метри а додека пак долга е 27,60 метри Најголемата централна олтарна апсида од внатрешната страна е полукружна, додека од надворешната страна е полиаголна, т.е. Еленска Базилика во Пирдоп има Цариградски тип на Олтарна апсида. Олтарната апсида е широка: 5.10 метри долга е 2,60 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 10.15 метри додека на внатрешниот сид изнесува 8.00 метри Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 2,55 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.95 метри

Централната олтарна апсида од нејзината северна и јужна страна е придружена со две помали апсиди кои пак се различни по димензии.

¹¹⁶ P. R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, 274, сл. 236.

¹¹⁷ Djordje Mano-Zisi, *Caricin Grad, Justiniana Prima*, Narodni Muzej, Beograd, 1971-1980, 32

Јужната апсидиола е широка 2,20 метри долга е 1,30 метри Периметарот на надворешниот сид на оваа апсидиола изнесува 5,30 метри додека надворешниот периметар е 3,50 метри, сидот е дебел 0,60 метри, додека внатрешниот радиус на апсидиолата изнесува 1,10 метри

Северната апсидиола е малку помала во споредба со јужната. Димензиите на северната апсидиола се следни: ширина 2,00 метри, должина е 1,00 метри Периметарот на надворешниот сид на оваа апсидиола изнесува 5,00 метри, додека надворешниот периметар е 3,15 метри, сидот е дебел 0,60 метри, додека внатрешниот радиус на апсидиолата изнесува 1,00 метри.¹¹⁸

Епископска базилика во Сердика (Софија)

крај на V, поч. VI век

Катедралната црква во Софија е изградена во VI век. Станува збор за трокорабна базилика, која што има форма на впишан крст со купола. Базиликата има нартекс на западната страна. Северно и јужно од нартексот има анекси кои што всушност се факониконот и протезисот на базиликата. На источната страна базиликата има попречен брод - трансепт, кој што ја поминува ширината на базиликата.¹¹⁹ Од трансептот на надвор излегува источниот сид на базиликата кој што завршува со олтарна апсида која што од внатрешната страна има полукружна форма, додека од надворешната страна е полуаголна.

Базиликата е широка 21,80 метри а додека пак долга е 51,00 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре додека пак од надвор е полуаголна. Олтарната апсида е широка: 5.40 м, долга е 3.90 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 15.00 м, додека на внатрешниот сид изнесува 8.50 метри Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 2.70 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.50 метри.¹²⁰

¹¹⁸ R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска*, 251-2.

¹¹⁹ *ibid*, 257.

¹²⁰ *Encyclopedia of the Early Church I*, fig. 274, R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска*, 256, сл. 215 и 216.

Епископска базилика во Месемврија (Несебар)

Базиликата во Несебар е базилика со трокорабна диспозиција. На источната страна има апсида која што од внатрешната страна е полукружна, додека од надворешната страна е тространа. На источната страна базиликата има атриум.

Базиликата е широка 20,70 метри а додека пак долга е 30,90 метри Олтарна апсида е широка: 6.80 метри долга е 5.50 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 16.80 метри додека на внатрешниот сид изнесува 12.50 метри Внатрешниот радиус на олтарна апсида е 3.40 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 0.90 метри.¹²¹

VIII. Епископски цркви од Италија во ранохристијанскиот период

Христијанската архитектура на запад е сместена на два различни географски подрачја на северна, централна и Северна Италија, Во северната половина Рим и Милано се водечките центри, додека Равена почнувајќи од 425-50 година. држи положба помеѓу латинскиот запад и грчкиот исток.¹²² Веќе во 385 година стандардната базилика се сели од Рим во Милано и потоа во Равена и во останатите градови.

Основата на стандардната базилика на запад била едноставна. Главниот брод бил долг, најчесто се бочни бродови и завршувал со полукружна олтарна апсида. Дали црквата ќе имала атриум најчесто зависи од локалните обичаи, поставеност на базиликата во однос на улицата и достапните средства. Како носачи на главните бродови најчесто се користеле столбови. Најчесто на сводот на олтарната апсида имало мозаик или фреска. Олтарниот дел најчесто бил ограден со парапетни плочи кои се ширеле од олтарната апсида кои главниот брод.¹²³

Се до последната четвртина на IV век оваа стандардна базиликална основа била во употреба во скоро сите поголеми Христијански центри на запад.

¹²¹ *Encyclopedia of the Early Church I*, fig.306. R.Krautheimer, С. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантиска*, 268, сл. 230.

¹²² R.Krautheimer, С. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантиска*, 167.

¹²³ *ibid.*, 168.

Св. Петар во Рим (IV век)

Црквата св Петар во Рим, претставува една од најголемите и најзначајните цркви во христијанскиот свет. Не се знае кога точно започнала изградбата на оваа црква, меѓутоа се претпоставува дека започната во периодот од 319-322 година. Базиликата е изградена на местото каде што бил закопан Апостолот Свети Петар. Базиликата е со петокорабна диспозиција. Централниот брод е висок и долг, кој што е придружен со по два кораба од страните. Базиликата имала трансепт, кој што само за време на комеморативните служби бил користен од свештениците како олтарски дел. За олтарот се претпоставува дека бил подвижен и најчесто бил одделен од светилиштето. Трансептот и олтарната апсида и служеле како место за сите обреди тие служеле и како место за закопување на мачениците, како олтар, место каде што биле сместени свештеничките седишта и жртвените столови, Бородвите биле покриено со гробови на угледни христијани, кои што сакале да бидат закопани во близина на апостолот Св. Петар.¹²⁴

Базиликата е широка 67,90 метри а додека пак долгата е 121,40 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Олтарната апсида е широка: 19.60 метри долгата е 10.75 метри Периметарот на надворешниот сид изнесува 36.40 метри додека на внатрешниот сид изнесува 30.80 м. Внатрешниот радиус на олтарната апсидата е 9.80 метри. Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.80 метри.

Свети Аполинарис во Класе, VI век

Сан Аполинаре (Свети Аполинарис) во Класе блиску Равена е започната да се гради помеѓу 532 и 536 година. Станува збор за трокорабна базилика со припратата и две ниски кули кои се истурено бочно со полиаголна олтарна апсида на источната страна (седмострана), со истурени бочни одаи и со апсидиоли на бочните одаи кои што потсетуваат на источен прототип како што е базиликата Текла во Маријамлик. Влијанието врз оваа базилика директно или индиректно

¹²⁴ R.Krautheimer, С. Ѓурчић, *Ранохристијанска и рановизантиска*, 56.

потекнува од Константинопол.¹²⁵ Базиликата е широка 33,50 м, а додека пак долга е 68,80 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре и од надвор. Широка е: 13.00 метри, долга е 9.30 метри. Периметарот на надворешниот ѕид изнесува 24.80 метри додека на внатрешниот ѕид изнесува 20.40 метри. Внатрешниот радиус на олтарната апсида е 6.50 метри. Дебелината на ѕидот на олтарната апсида е 1.40 метри.¹²⁶

Св. Јован во Латерано (½ IV в.)

Го следи моделот на Св. Петар, петобродна базилика на столбови, кои ги одделуваат бродовите, со нартекс, со една издолжена централна апсида со правоаголен олтарски простор што излегува вон ѕидовите на бродовите. Триумфална арка го нагласува олтарскиот простор. Основана е во 311-314 г, и е најстарата ранохристијанска базилика во светот.¹²⁷

Патријархиска базилика на Св Марија Асунта, Аквилеја, 313 година, реконструирана при крајот на V век.

Патријархиска црква е дел од огромен комплекс, со тробродна издолжена базилика одвоен од страничните со столбови, со крипта под централната однадвор четвртеста одвантре кружна централна апсида со две мали странични апсиди многу одалечени од централната. Поврзана е со баптистериум на југозападната страна. Има зачувани мозаици. Во оваа црква се одржал Васеленскиот Собор во 381 година.¹²⁸ Базиликата е изградена во IV век. Станува збор за трокорабна базилика, со полукружна апсида на источната страна. Базиликата има попречен брод – трансепт и гаконикон и протезис. Базиликата е широка 21,80 метри а додека пак долга е 51,00 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре додека пак од надвор е полуаголна. Олтарната апсида е широка: 5.40 м, долга е 3.90 метри Периметарот на надворешниот ѕид изнесува 15.00 м, додека на внатрешниот ѕид изнесува 8.50

¹²⁵ R. Krautheimer, C. Ђурчић, *Ранохристијанска и рановизантијска архитектура*, 278.

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Art and History, Rome and Vatican*, Florence, 1989, 52-54.

¹²⁸ *Encyclopedia of the Early Church I*, fig. 31.

метри. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 2.70 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.50 метри.

Овој тип на централна апсида го имат само неколку базилики во Македонија Втора (Малата базилика во Хераклеја, Ротондата во Конјух, црквата во с. Туденце, тетовско).

Св. Еуфемија, Островот Градо, VI век

Црквата Св. Еуфемија, завршена е 579 година а подигната врз постара црква од 5 век, тробродна е со баптистериум на северната страна, со тристрана централна апсида и странични апсиди. Преставува пример на јадранско византиско провинциско градежништво од 6 век.¹²⁹

Св. Текла, Милано, средина на 4 век

Изградена е најверојатно од Констант I, син на Константин I, уништена од Атила. Дел од епископски комплекс, од типот на стара римска базилика изградена меѓу два октогонални баптистериуми (посветени на Св Јован и Св Стефан). Има 5 брода со централен осумаголен баптистериум во средината. Олтарскиот простор е две третини од вкупна површина на црквата (долга 80,80 метри широка 45,30 метри), со централна полукружна апсида и две мали полукружни апсиди, од јужната страна на исток поврзана со некогашниот осмоаголен баптистериум. Денес се видливи само деловите од апсидите.¹³⁰

Базиликата е широка 21,80 метри а додека пак долга е 51,00 метри Олтарната апсида на базиликата е полукружна од внатре додека пак од надвор е полуаголна. Олтарната апсида е широка: 5.40 метри, долга е 3.90 метри. Периметарот на надворешниот сид изнесува 15.00 м, додека на внатрешниот сид изнесува 8.50 метри Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 2.70 метри Дебелината на сидот на олтарната апсида е 1.50 метри.¹³¹

¹²⁹ R.Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохришћанска и рановизантиска архитектура*, 280-282, сл. 244., фуснота 244.

¹³⁰ Љилчиќ, *Ранохристијанска црква*, планови на страна 182,183.

<http://www.medioevo.org/artemedievale/Pages/FriuliVeneziaGiulia/Aquileia.html>

¹³¹ Krautheimer, C. Ѓурчић, *Ранохришћанска и рановизантиска архитектура*, 84, сл. 41

Св. Репарата, Фиренца, крај на V, почеток на VI век

Епископската базилика во Фиренца потекнува од крајот на V, почеток на VI век. Базиликата е посветена на св. Репарата, и е откриена во раните шеесети години од минатиот век. Првобитниот план на црквата е трокорабна базилика, која што на источната страна има апсида која што е полукружна од надворешната и од внатрешната страна. Се претпоставува дека во VIII век, на првобитниот план на црквата биле додадени уште две апсиди и две бочни капели. Други доградби на црквата се извршени во текот на 1375 година кога го добива денешниот изглед.¹³²

Св. Рестигута во Неапол, IV век.

Епископската базилика во Неапол е посветена на Св. Рестигута. Оваа базилика е изградена од страна на царот Константин. Се работи за трокорабна базилика со полукружна апсида на источната страна и со баптистериум кој што има форма на квадрат.¹³³

IX. Компарации на апсиди

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата во Пирдоп.

Олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0.40 метри подолга од олтарната апсида на Базиликата во Пирдоп, додека олтарната апсида на базиликата во Пирдоп има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 0,30метри Периметарот на надворешниот ѕид на олтарната апсида на базиликата во Пирдоп е за 1,70 метри

¹³² *Encyclopedia of the Early Church I*, fig. 156a, 156b.

¹³³ *Encyclopedia of the Early Church I*, fig. 231,232.

помал од периметарот на надворешната олтарна апсида на големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е истотака поголем кај базиликата во Пирдоп за 1.30 метри. Подебел сид на олтарната апсида има големата ранохристијанска базилика во Скупи кој е за 0.60м подебел од сидот на олтарната апсида на базиликата во Пирдоп. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0,30м помал од внатрешниот радиус на олтарна апсидата на базиликата во Пирдоп.

Компарација на димензиите на бочните апсиди (Северна олтарна апсида) на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата во Пирдоп

Северната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 1.80 м поширока од северната олтарна апсида на Базиликата во Пирдоп, додека истата олтарна апсида на базиликата во Пирдоп има поголема должина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 1,30метри Периметарот на надворешниот сид на северната олтарна апсида Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 1,60 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Базиликата во Пирдоп.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на северната олтарна апсида, тој е поголем кај базиликата во Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 1.90метри Подебел сид на северната олтарна апсидата има Големата ранохристијанска базилика Скупи, кој е за 0.20 м подебел од сидот на северната олтарна апсида на базиликата во Пирдоп. Внатрешниот радиус на северната олтарна апсидата кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0,5 м поголем од внатрешниот радиус на северната олтарната апсида на базиликата во Пирдоп.

Компарација на димензиите на бочните апсиди (јужна олтарна апсида) на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата во Пирдоп

Јужната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 1.3м подолга од јужната олтарна апсида на Базиликата во Пирдоп, додека истата олтарна апсида на базиликата во Пирдоп има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 1,30 метри Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 2,50 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на јужната олтарна апсида, тој е поголем кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 2.70метри Подебел сид на јужната олтарна апсида има Големата ранохристијанска базилика во Скупи кој е за 0,15 м подебел од сидот на јужната олтарна апсида на базиликата во Пирдоп. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0,10 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарна апсидата на базиликата во Пирдоп.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на големата ранохристијанска базилика во Скупи и Епископската Базилика во Царичин Град

Олтарната апсида на Епископската Базилика во Царичин град е за 1.55 метри подолга од олтарната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи, истотака олтарната апсида Епископската Базилика во Царичин град има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 0,60 метри Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Епископската Базилика во Царичин град е за 2.30метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е истотака поголем кај Епископската Базилика во Царичин град за 1.80 метри Подебел сид на олтарната апсидаима Големата ранохристијанска

базилика Скупи, кој е за 0.25 метри подебел од сидот на Епископската Базилика во Царичин град. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0,05 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарна апсидата на Епископската Базилика во Царичин град.

**Компарација на димензиите на бочните апсиди (Северна олтарна апсида)
на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Епископската Базилика
во Царичин град**

Северната олтарна апсида на големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0.10 м поширока од северната олтарна апсида на Епископската Базилика во Царичин град, додека истата олтарна апсида на базиликата во Епископската Базилика во Царичин град има поголема должина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 0,20 метри. Периметарот на надворешниот сид на северната олтарна апсида на Епископската Базилика во Царичин град е за 0,80 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на северната олтарна апсида, тој е поголем кај Епископската Базилика во Царичин град за 2.70 метри. Подебел сид на северната олтарна апсидата има Големата ранохристијанска базилика во Скупи кој е за 0.20 м подебел од сидот на северната олтарна апсида на Епископската Базилика во Царичин град. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0,5 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарна апсидата на Епископската Базилика во Царичин град.

Компарација на димензиите на бочните апсиди (јужна олтарна апсида) на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Епископската Базилика во Царичин Град

Јужната олтарна апсида на Епископската Базилика во Царичин град е за 0.30 м подолга од Големата ранохристијанска базилика во Скупи, додека олтарната апсида на Епископската Базилика во Царичин град има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 0,50 метри. Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Епископската Базилика во Царичин град е за 0,60 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на јужната олтарна апсида, тој е поголем кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 0.40 метри. Подебел сид на јужната олтарна апсида има Големата ранохристијанска базилика во Скупи кој е за 0,5 метри подебел од сидот на Епископската Базилика во Царичин град. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Епископската Базилика во Царичин град е за 0,10 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата Сан Аполинаре во Класе.

Олтарната апсида на Базиликата Сан Аполинаре во Класе е за 7.00 метри подолга од олтарната олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи, истотака олтарната апсида Базиликата Сан Аполинаре во Класе има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 5,50 метри. Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Базиликата Сан Аполинаре во Класе е за 10,25м поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е истотака поголем кај Базиликата Сан Аполинаре во Класе за 17.65метри

Подебел сид на олтарната апсидата има Базиликата Сан Аполинаре во Класе, кој е за 0.10м подебел од сидот на Епископската Базилика во Царичин град. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Базиликата Сан Аполинаре во Класе е 4,00 м поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Епископската Базилика во Сердика

Олтарната апсида на големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0.10 м подолга од олтарната апсида на Епископската базилика во Софија, додека олтарната апсида на Епископската базилика во Софија има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 1,55 метри. Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Епископската базилика во Софија е за 3,30 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е исто така поголем кај Епископската базилика во Софија за 1.80 метри. Подебел сид на олтарната апсида има Епископската базилика во Софија, кој е за 0.05 метри подебел од сидот на Големата ранохристијанска базилика Скупи. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 0.45 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарна апсидата на Епископската базилика во Софија.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Голема ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата во Месемвриа

Олтарната апсида на Епископската Базилика во Несебар е за 3.20 метри подолга од олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи, исто така олтарната апсида Епископската Базилика во Несебар има поголема

широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 1,30 метри. Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Епископската Базилика во Несебар е за 5.1 метар поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е истотака поголем кај Епископската Базилика во Несебар за 5.80 метри. Подебел сид на олтарната апсида има Големата ранохристијанска базилика Скупи, кој е за 0.50м подебел од сидот на Епископската Базилика во Несебар. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Големата ранохристијанска базилика во Скупи е за 1,15м поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Епископската Базилика во Несебар.

Компарација на димензиите на олтарните апсиди на Големата ранохристијанска базилика во Скупи и Базиликата Св. Ирина во Константинопол.

Олтарната апсида на Базиликата Св. Ирина е за 6.80 метри подолга од олтарната апсида на Големата ранохристијанска базилика во Скупи, истотака олтарната апсида на Базиликата Св. Ирина има поголема широчина од Големата ранохристијанска базилика во Скупи за 6,60 метри. Периметарот на надворешниот сид на олтарната апсида на Епископската базилика во Софија е за 9.20 метри поголем од периметарот на надворешната олтарна апсида на Големата ранохристијанска базилика Скупи.

Што се однесува до периметарот на внатрешниот сид на олтарната апсида, тој е истотака поголем кај Базиликата Св. Ирина за 12.60 метри. Подебел сид на олтарната апсида има Базиликата Св. Ирина, кој е за 0.65 метри подебел од сидот на Големата ранохристијанска базилика Скупи. Внатрешниот радиус на олтарната апсида кај Базиликата Св. Ирина е за 3.90 метри поголем од внатрешниот радиус на олтарната апсида на Базиликата Св.Ирина.

Заклучок

Магистерскиот труд на тема "Компаративна анализа на олтарните апсиди на црквите од епископиите од територијата на Р. Македонија во контекст на европската ранохристијанска уметност (5-6 век)" содржи анализа на олтарните апсидални форми и нивните варијации, комуникација со остатокот од олтарниот апсидален простор или наос, крипта, конфесио, присуство или одсуство на синтронос, како и позицијата на олтарската маса таму каде истата или нејзиниот одраз се зачувани. Врз основа на формите кои преовладуваат и исклучоците, и досегашните мислења на истражувачите, се направи заклучок од каде доаѓаат стилските влијанија, и каква е улогата на олтарната апсида во вкупните димензии на објектот.

Олтарскиот простор и олтарната апсида која ја дава неговата источна рамка се најсветиот дел на црквата. Со неа се почнува при градењето и се осветува објектот, а многу често се запазува нејзината позиција и при преградби. Како форма потекнува од римската античка архитектура каде имала сосема друга функција.

Апсидите на ранохристијанските базилики на територијата на Р. Македонија во најголем процент се полукружни однадвор и одвнатре, со мали исклучоци кога однадвор се појавува четвртаста или трапезоидна форма (т.н. ротонда во Коњух, малата базилика во Хераклеја, црквата во Туденце, базиликата од V-VI век од Скупи, базиликата кај Црквиште, Зелениково). Тростран –трапезоиден е и обликот на најважната црква во Источното Римско Царство, Света Софија во Константинопол. Вакви апсиди се чести во Солун, Мала Азија, Сирија, како и во нашите мали цркви од византискиот период, а таква е и формата однадвор на сите апсиди на Св. Софија во Охрид. Скоро сите цркви во Царичин Град и неговата околина се со ваква апсида. Снајвли ги толкува како влијанијата од север во Македонија.

Голем број од средновековните и подоцнежни цркви во Македонија кои се изградени врз постари ранохристијански објекти го следат обликот на нивната олтарна апсида.

Базиликите од провинцијата Македонија Втора според Снајвли имале влијание од север, од провинцијата Средоземна Дакија. Како доказ за тоа влијание наведува три причини- краткиот презвитериум, олтарната апсида која од надворешната страна е полигонална и еднобродните цркви со невообичаена форма.

Во провинцијата Средоземна Дакија тробродната базилика со олтарната апсида на исток и нартекс на западната страна е најзастапен тип. Во спротивност со црковната архитектура на диоцезата Македонија сепак во Средоземна Дакија има повеќе примери на базилики со тространа олтарна апсида на надворешната страна, отколку со една централна олтарна апсида. Постојат и неколку примери на издолжени олтарни апсиди додадени на базиликата или некој друг вид на цркви, но често презвитериумот завзема релативно краток простор на источниот крај на наосот и олтарната преграда со еден дел излегува и во олтарната апсида.

Синтроносот со едно или повеќе скапила често се наоѓа во главната олтарна апсида додека бочните синтроноси кои се наоѓаат појужно се поретки.

Каролина Снајвли претпоставува дека црквите од провинцијата Македонија Втора имале влијание од север од провинцијата Средоземна Дакија - Како доказ за тоа влијание Снајвли наведува три причини: Краткиот презвитериум, олтарната апсида која од надворешната страна е тространа или полигонална и еднобродните цркви со невообичаена форма.¹³⁴ Во провинцијата Дакија Медитеранеа тробродната базилика со олтарната апсида на исток и нартекс на западната страна е најзастапен тип. Во спротивност со црковната архитектура на диоцезата Македонија сепак има повеќе примери на базилики со тространа олтарна апсида на надворешната страна, одколку со една централна олтарна апсида. Постојат и неколку примери на издолжени олтарни апсиди додадени на базиликата, или некој друг вид на цркви, но често презвитериумот завзема релативно краток простор на источниот крај на наосот и олтарната преграда со еден дел навлегува и во олтарната апсида. Синтроносот со едно или повеќе скапила често се наоѓа во главната олтарна апсида, додека бочните синтроноси кои се наоѓаат појужно се поретки.

¹³⁴ S.C.Snively, *Dacia Mediteranea and Macedonia Secunda in the 6th C. The question of influence of church architecture, *Нуми и Византија III*, 213-260, 2005, 221*

Црковната архитектура на провинцијата Македонија Втора според Снајвли е сродна со архитектурата од дијецата Македонија. Тространата базилика со полукружна олтарна апсида на источната страна во некои случаи со надворешен контрафор и нартекс на запад е најзастапен вид на црква и бродови издвоени со столбови наместо со столници. Ваков тип на цркви се 85% од откриените базилики во Македонија Втора. Олтарната преграда која што го одвојува презвитериумот од наосот е во форма на буква "П" а додека седиштата за свештенството може да бидат или во презвитериумот или во олтарната апсида. Стандардната локација на олтарот е западно од хорот т.е. надвор од олтарната апсида во презвитериумот.

Кружните апсиди се најчест облик на олтарски апсиди. Засега е откриен само еден поликонхос. Тоа е тип на градба од т.н. двојна школка, какви се распространети во целото ранохристијанство, во која спаѓа и ротондата во Коњух и црквите во Гата, Св. Лаврентиј во Милано, Црвената црква во Перуштица, Св. Софија - Истанбул, Св. Витале, Равена, базиликата во Амфиполис, катедралата во Боста, октогонот во Филипи и т.н.

Да видиме што зборуваат димензиите на апсидите. Широчината на олтарната апсида на епископските базилики се движи од 9,70 метри кај епископската базилика во Стоби, втора по должина е олтарната апсида на епископската базилика во Хераклеја со 7,70 метри додека најмала должина има олтарната апсида на епископската базилика во Баргала која што е широка 6,050 метри. Помеѓу базиликите со полукружна апсида од Грција, најголема широчина на олтарната апсида има базиликата во Ахиропитос - 9.10 метри после неа следат базиликата во Коњух, и ранохристијанската базилика во Скупи кои што имаат идентична широчина на олтарната апсида - 7.30 метри. Ранохристијанската базилика во Плаошник има олтарна апсида со широчина од 6.90 метри додека кај Северната базилика во Стоби широчината на олтарната апсида изнесува 6.35 метри. Кај Extra muros базиликата во Стоби олтарната апсида е со широчина од 6.10 метри, додека кај Базиликата Д во Хераклеја таа широчина изнесува 6.00 метри. Кај Extra muros базиликата во Баргала олтарната апсида е со широчина од 4.85 метри. Централната базилика во Стоби има олтарна апсида која што е широка 4.80 метри додека во базиликата во Амфиполис широчината на олтарната апсида е 4.80 метри

Најголема должина на олтарните апсиди имаат епископските базилики во Хераклеја и Стоби, - 4,85 метри, кај епископската базилика во Баргала изнесува точно 4 метри. Кај базиликите кои што ги споредуваме, најголема и идентична должина имаат олтарните апсиди на базиликите во Ахиропитос, во Коњух, и на Плаошник - 5.00 м, а кај базиликата во Амфиполис е 3.10 метри. Редоследот според должина кај останатите овде разгледувани базилики е следниот: базиликата Д во Хераклеја со 4.35 метри, ранохристијанската базилика во Скупи -3.80 метри, Extra muros базиликата во Стоби - 6.10 метри, Северната базилика во Стоби -3.60 метри, Централната базилика во Стоби - 3.20 метри и Ецтра Мурос базиликата во Стоби 3.15 метри.

Според ширината и должината апсидата на Св Аполинаре во Класе во Равена е далеку поголема, широка е: 13.00 метри долга е 9.30 метри. И периметарот на надворешниот ѕид од 24.80 метри е скоро 3 метри поголем (2, 85 метри) додека на внатрешниот ѕид е за 5м подолг-изнесува 20.40 метри. Внатрешниот радиус на олтарна апсидата е 6.50 метри односно 2,25 метри повеќе од нашата најголема апсида на епископската базилика во Стоби. Дебелината на ѕидот на олтарна апсидата е 1.40 метри односно е 15 сантиметри подебел.

Базилика со најголем периметар на надворешниот ѕид на олтарната апсида е базиликата во Хераклеја - 21,95 метри втора е епископската базилика во Стоби со 17,40 метри, трета епископската базилика во Баргала со 13,00 метри. Кај ранохристијанската базилика во Амфиполис периметарот на надворешниот ѕид на олтарната апсида изнесува 9,45 метри.

Најголем периметар на внатрешниот ѕид на олтарната апсида има епископската базилика во Стоби - 15,35 метри, втора е епископската базилика во Хераклеја со 14,10 метри, а најмал е периметарот на Епископската базилика во Баргала - 11,50 метри.

Најголема дебелина на ѕидот на олтарната апсида има епископската базилика во Стоби- 1,25 метри, втора е епископската базилика во Хераклеја со 1 м, а трета епископската базилика во Баргала- 0,97 метри.

Најголем внатрешен радиус на олтарната апсида има епископската базилика во Стоби која што изнесува 4,25 метри. Следи епископската базилика во Хераклеја со 3,85 метри, трета е епископската базилика во Баргала со 3,025 метри.

Базилика со најголем периметар на надворешниот сид на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос со 19,90 метри Потоа следи базиликата во Скупи со 13,60 метри ранохристијанската базилика на Плаошник -13,50 метри базилика Д во Хераклеја 12,00 метри, кај Северната базилика во Стоби 11,80 метри, додека кај Extra muros базилика во Стоби е 11,65метри. Следат базиликата Паликура во Стоби со 11,00 метри, Централната базилика во Стоби со 10, 90 метри, Гробјанската базилика во Стоби и ранохристијанската базилика во Коњух 10,70 метри, Extra muros базилика во Баргала 10,10 метри.

Базилика со најголем периметар на внатрешниот сид на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос кој изнесува 14,30 метри. Потоа следи ранохристијанската базилика на Плаошник со 12,70 метри, ранохристијанската базилика Скупи -11,60 метри, Extra muros базилика во Стоби 10,70 метри Северната базилика во Стоби 10,60 метри, ранохристијанската базилика во Коњух 10,30 метри, базилика Д во Хераклеја 9,45 метри, кај Extra muros базилика во Баргала 9,20 метри Паликура базиликата во Стоби 7,60 метри, кај Централната базилика во Стоби 9,40 метри, кај Гробјанската базилика во Стоби 8,75 метри, и кај ранохристијанската базилика во Амфиполис е 7,50 метри

Базилика со најголема дебелина на сидот на олтарната апсида е базиликата во Ахиропитос со 1,80 метри Потоа следи ранохристијанската базилика на Плаошник-0,90 метри ранохристијанската базилика во Скупи 1,00 метри, кај Extra muros базилика во Стоби 0,85метри, Северната базилика во Стоби 0,97 метри, кај ранохристијанската Extra muros базилика во Баргала 0,75 метри и кај ранохристијанската базилика во Коњух 0,60 метри.

Најголема дебелина на сид на олтарната апсида има базиликата Д во Хераклеја - 1,00 метри Следат базиликата кај Паликура во Стоби и Гробјанската базилика 1,00 метри, Централната базилика во Стоби 1,15метри, а кај ранохристијанската базилика во Амфиполис сидот е најтенок- 0,60 метри

Базилика со најголема внатрешен радиус на олтарната апсида е базиликата во Ахиеропоиетос чиј што внатрешен радиус на олтарната апсида изнесува 4,55метри Следи ранохристијанската базилика на Плаошник со 3,55метри базиликата во Скупи - 3,65метри, Extra muros базиликата во Стоби - 3,05метри Северната базилика во Стоби и базилика Д во Хераклеја - 3,00 метри - базиликата во Коњух - 3,65метри, базиликата Паликура во Стоби 2,60 метри, Централната базилика во Стоби 2,65метри, Гробјанската базилика во Стоби и

базиликата во Амфиполис 2,50 метри, Extra muros базилика во Баргала -2,40 метри

Како што може да се забележи, постојат неколку поклопувања во димензиите кај неколку базилики што може да укаже на исто време на градба или исто ателје (на пр. базиликата во Ахеиеропоиетос, базиликата во Коњух, и ранохристијанската базилика на Плаошник имаат идентична должина на олтарната апсида која што изнесува 5.00 метри, базиликата во Коњух, и ранохристијанската базилика во Скупи имаат идентична широчина на олтарната апсида - 7.30 метри). При тоа се разбира мора да се земат во предвид и останатите индикации, техники на градба, познати историски извори и т.н. Македонските ранохристијански епископски центри немаат влијание од западната архитектура, така што споредбата со плановите (каде доминира една централна олтарна апсида) и димензиите на апсидите од огромните папски базилики во Рим се излишни. Во времето на 5-6 век Константинопол е главен креатор на модели и стил. Базиликите во Равена, Градо и Аквилеја трпат влијание од константинополската архитектура како и дел од градбите во Грција. Равенските цркви во 5 и 6 век се под византиско влијание, особено обликот на апсидите. Тоа е планот на црквата Ахиропитос во Солун, за која Краутхајмер и Чурчиќ сметаат дека во ј. Југославија и Бугарија продрела како тип на базилика. Во неа, страничните бродови, нартексот и егзонартексот, и галериите каде што постоеле, биле наменети за верниците, додека главниот брод и олтарската апсида биле подиум каде се одвивала централното делување на литургискаат драма.¹³⁵

Во провинција Македонија Втора во V-VI век карактеристични се базиликите со трикорабна диспозиција, со полукружна олтарна апсида на источната страна, и со присуство на нартекс на запад. Нивниот број е неколку стотини, што покажува дека ваквиот модел бил најзастапен и сметан за стандарден. Тие преовладуваат во сите до сега со сигурност лоцирани или претпоставени епископски центри.

Можно е во VI век, (врз ограничен број цркви) архитектонските и декоративните карактеристики на црквите во Македонија Втора да влијаела не

¹³⁵ Краутхајмер, Ѓурчиќ, С., *Ранохристијанска и рановизантискија архитектура*, 102.

само архитектурата од Царичин Град, туку и од постарите северни центри како што се Ниш и Сердика.¹³⁶

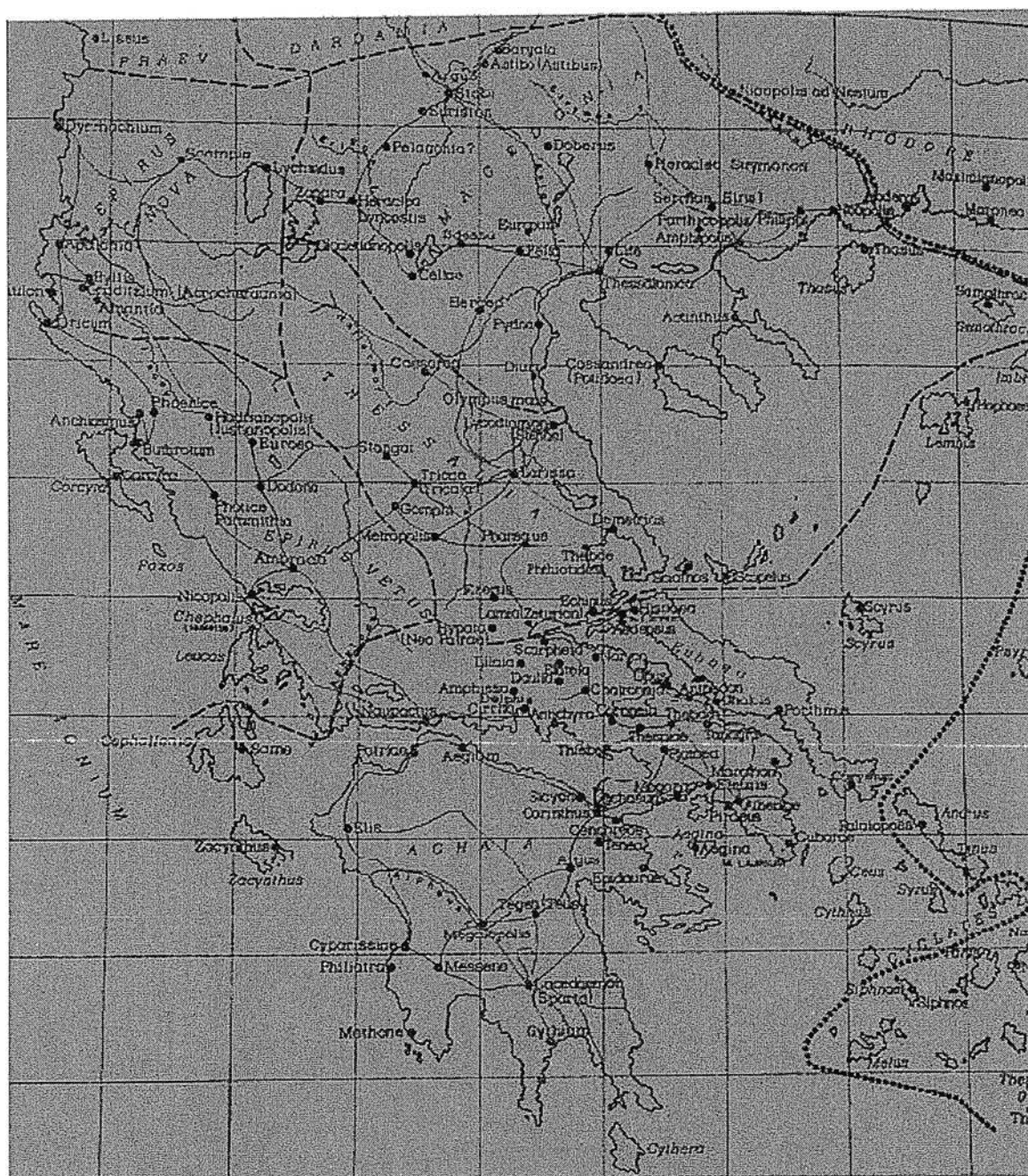
Кај поликонхалните односно тространи апсиди склони сме да заклучиме дека наместо влијанието на Средоземна Дакија кое го наведува К. Снајвли, присутно е источното односно сириско палестинско влијание кое на Блискиот Исток почнало да се развива кај манастирските цркви од пастофориите. Тоа е многу рано прифатено во рановизантиската архитектура.¹³⁷

¹³⁶ S.C.Snively, *Dacia Mediteranea and Macedonia Secunda* , 221.

¹³⁷ Краутхајмер, Ѓурчиќ, С., *Ранохришћанска и рановизантијска архитектура*, 141.

Мани

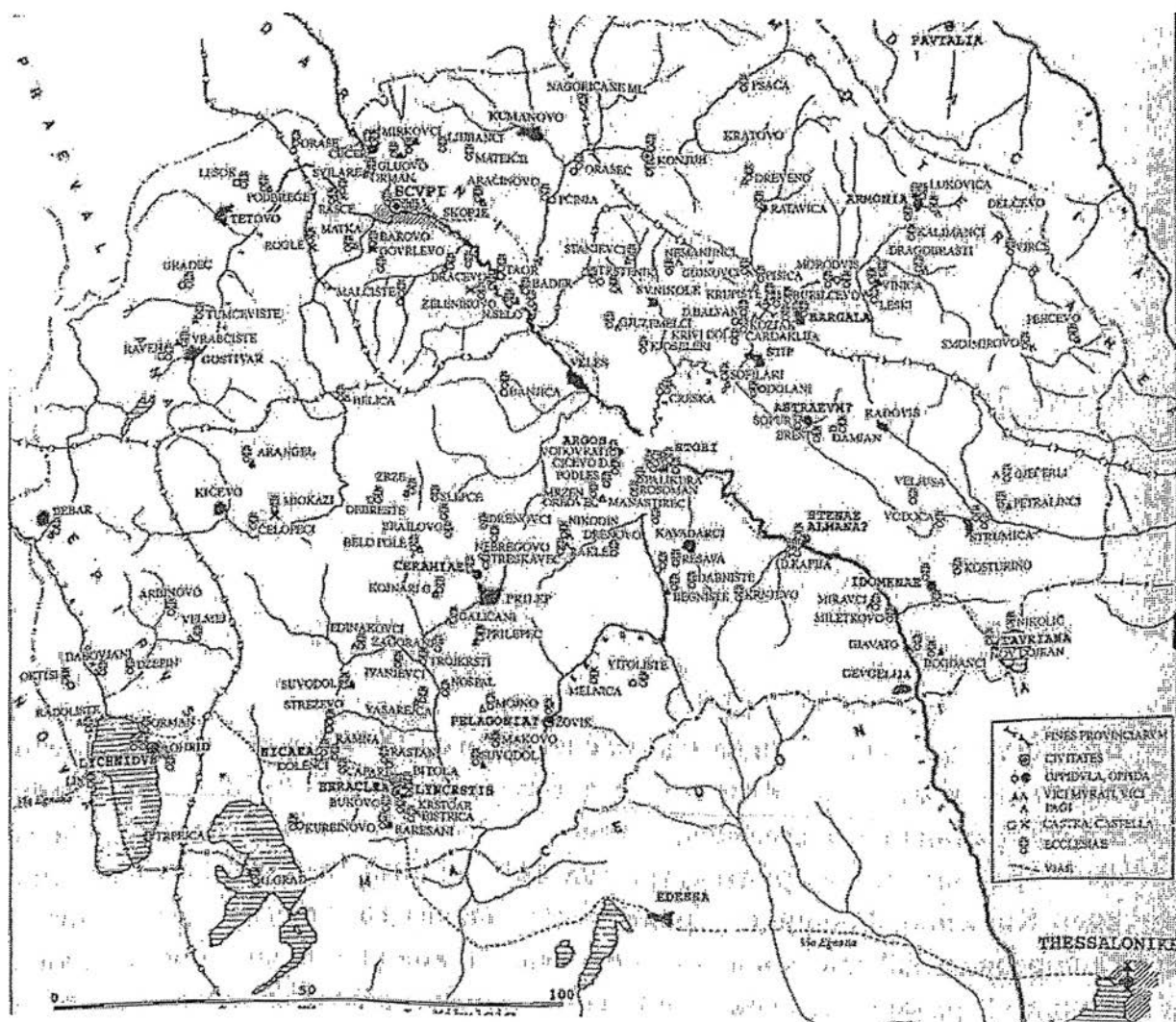
Балканскиот полуостров во периодот на доцната антика¹³⁸

¹³⁸ *Encyclopedia of the Early Church I*, fig. 58

Територијата на РМ во периодот на доцната антика Според И.

Микулчиќ

Епископиите на територијата на Р.Македонија

T1

Табела 1: Епископија Стоби

Епископија Стоби	Датирање	Тип на Базилика	Тип на Апсида
Епископска Базилика - Стоби	I фаза: II/4 или средина на V век в.н.е ;II фаза: крај на V или почеток на VI век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Стара Епископска Базилика - Стоби	I фаза: I/4 од IV век II фаза II/2 од IV век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Extra Muros Базилика - Стоби	Средина на VI век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Гробјанска Базилика - Стоби	Средина на VI век н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Северна Базилика - Стоби	I ф.4в.,II ф.I/2 од 5 в.,III ф.после 450г.,IV ф.IV/4 од V в.,V ф.крај на V, почет. VI в.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Паликура Базилика - Стоби	I фаза: крај на VI I/2 на 6в.;II фаза: средина на VI в	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Централна Базилика - Стоби	Крај на IV.почеток .V век н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида

Табела 2 Епископија Хераклеја

Епископија:Хераклеја	Датирање	Тип на Базилика	Тип на Апсида
Епископска Базилика Ц - Хераклеја	I фаза доцен IV век, почеток на V век ; II фаза доцен V век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида
Мала Базилика А - Хераклеја	I/2 на VI век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полигонална Апсида
Базилика Д во Хераклеја	I/2 на IV век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Апсида

Табела 3 Епископија Лихнидос

Епископија: Лихнидос	Датирање	Тип на Базилика	Тип на Аписа
Поликонхална црква - Плаошник	II/2 на V век	Поликонхос	Полукружна Аписа
Јужна базилика	IV-6 век	Трокорабна Базилика	Полукружна Аписа

Табела 4 Епископија Баргала

Епископија Баргала	Датирање	Тип на Базилика	Тип на Аписа
Епископска базилика - Баргала	I фаза: II/2од V век в.н.е; II фаза:ремоделација од III/4 од VI век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Аписа
Базилика Ецтра Мурос - Баргала	I/2 на VI век в.н.е.	Трокорабна Базилика	Полукружна Аписа
Мала базилика во Баргала	VI век	Трокорабна Базилика	Полукружна Аписа

Табела 5 Конјух, кратовско, Епископија Транупара?

Епископија: Транупара?	Датирање	Тип на Базилика	Тип на Аписа
Ротонда	Средина на VI век	Ротонда	Полигонална Аписа
Ранохристијанска базилика	VI век	Трокорабна Базилика	Полукружна Аписа

Табела 6 Споредби на базилики со полукружни апсиди од Македонија,

Балканот и Италија

ТЗ

	Димензии на Базиликите	Димензии на Апсидата	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Екстра Мурос Базилика - Стоби	Широчина: 15.65 м Должина: 31.40 м	Широчина: 6.10 м Должина: 3.65 м	11.65 м	10.70 м	0.85 м	3.05 м
Робјанска Базилика - Стоби	Широчина: 17.50 м Должина: 30.00 м	Широчина: 2.70 м Должина: 3.10 м	10.70 м	8.75 м	0.75 м	м
Северна Базилика - Стоби	Широчина: 16.10 м Должина: 28.40 м	Широчина: 6.35 м Должина: 3.60 м	11.80 м	10.60 м	0.97 м	3.00 м
Италикура Базилика - Стоби	Широчина: 14.70 м Должина: 25.00 м	Широчина: 5.15 м Должина: 3.10 м	11.00 м	7.60 м	1.00 м	2.60 м
Централна Базилика - Стоби	Широчина: 15.75 м Должина: 27.90 м	Широчина: 5.30 м Должина: 3.20 м	10.90 м	9.40 м	1.15 м	2.65 м
Базилика Скупи с.Злокуќани	Широчина: 18.35 м Должина: 39.25 м	Широчина: 7.30 м Должина: 3.80 м	13.60 м	11.60 м	1.00 м	3.65 м
Базилика Д во Хераклеја	Широчина: 14.00 м Должина: 26.00 м	Широчина: 6.00 м Должина: 4.35 м	12.00 м	9.45 м	1.00 м	3.00 м
Поликонхална црква на Плаошник	Широчина: 28.55 м Должина: 26.90 м	Широчина: 7.30 м Должина: 5.00 м	10.70 м	10.30 м	3.65м	0.60 м
Јужна Базилика Плаошник - Лихнид	Широчина: 26.20м Должина: 49.85 м	Широчина: 6.90 м Должина: 4.40 м	13.00м	11.50м	0.90м	3.55м
Базилика Extra Muros - Баргала	Широчина: 15.95 м Должина: 20.00 м	Широчина: 4.85 м Должина: 3.15 м	10.10 м	9.20 м	0.75 м	2.40 м
Итали базилика во Баргала	Широчина: 13.70 м Должина: 16.35м	Широчина: 4.50 м Должина: 2.96м	9.20 м	8.05 м	0.70м	2.25м
Базилика во Коњух	Широчина: 14.50 м Должина: 31.86 м	Широчина: 7.30 м Должина: 5.00 м	10.70 м	10.30 м	0.60 м	3.65 м
Ахиеропитос Солун	Широчина: 26.80 м Должина: 46.80 м	Широчина: 9.10 м Должина: 5.00 м	19.90 м	14.30 м	1.80 м	4.55 м
Амфиполис	Широчина: 13.10 м Должина: 26.20 м	Широчина: 4.80 м Должина: 3.10 м	9.40 м	7.50 м	0.60 м	2.50 м
Св Петар Рим	Широчина: 67.90 м Должина: 121.40м	Широчина: 22.80 м Должина: 16.30м	25.10м	20.20м	2.40м	4.50м

Табела 7. Споредби на карактеристиките на олтарските апсиди на епископските базилики во Р.Македонија

Име на базилика	Димензии на Базиликите	Димензии на Апсидата	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Епископска Базилика Стоби	Широчина: 29.10 м Должина: 53.20 м	Широчина: 9.70 м Должина: 4.85 м	17.40 м	15.35 м	1,25 м	4.25 м
Епископска Базилика Ц Хераклеја	Широчина: 23.00 м Должина: 39.90 м	Широчина: 7.70 м Должина: 4.85 м	21.95м	14.10 м	1.00 м	3.85 м
Епископска базилика Бургала	Широчина: 17.40 м Должина: 30.20 м	Широчина: 6.05 м Должина: 4.00 м	13.00 м	11.50 м	0.97 м	3.02 м
Стара Епископска Базилика - Стоби	Широчина: 29.10 м Должина: 53.20 м	Широчина: 7.00 м Должина: 4.00 м	15.00 м	12.50 м	0.90 м	0.90 м

Табела 8. Споредби на базилики со полигонални централни апсиди

Базилики со полигонална апсида (Централна апсида)	Димензии на Базиликите	Димензии на Апсидата	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Голема ранохристијанска базилика Скупи	Широчина: 18.35м Должина: 39.25м	Широчина: 5.50м Должина: 2.30м	11.70м	6.70м	1,40м	2.25м
Базилика Св.Ирина Константинопол	Широчина: 33.60м Должина: 59.15м	Широчина: 12.30м Должина: 8.90м	23м	19.30м	2.10м	6.15м
Базилика во Пирдоп	Широчина: 17.50м Должина: 28.40м	Широчина: 5.10м Должина: 2.60м	10,00м	8.00м	0.80м	2.55м
Базилика во Софија	Широчина: 24.30м Должина: 51.00м	Широчина: 5.40м Должина: 3.90м	15.00м	8.50м	1.45м	2.70м
Базилика во Царичин град	Широчина: 22.00м Должина: 65.80м	Широчина: 6.10м Должина: 3.90м	14.50м	9.60м	1.20м	3.05м

Табела 8.1. Споредби на базилики со полигонални или тристрани северни апсиди

Базилики со полигонална апсида (северна апсида)	Димензии на Апсидата	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Голема Рано-христијанска базилика Скупи	Широчина: 4.00м Должина: 2.15м	5.70м	5.40м	0.80м	0.70м
Базилика во Пирдоп	Широчина: 2.20м Должина: 3.45м	4.10м	3.50м	0.60м	0.50м
Базилика во Софија	/	/	/	/	/
Базилика во Царичин град	Широчина: 3.90м Должина: 2.35м	6.50м	6.10м	0.60м	0.75м
Базилика Св.Ирина	/	/	/	/	/

Табела 8.2. Споредби на базилики со полигонални апсиди
(Споредби на јужните апсиди)

Базилики со полигонална апсида (јужна апсида)	Димензии на Апсидите	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Голема ранохристијанска базилика Скупи	Широчина: 3.30м Должина: 2.15м	6.10м	5.90м	0.75м	0.65м
Базилика во Пирдоп	Широчина: 2.00м Должина: 3.45м	3.60м	3.15м	0.60м	0.55м
Епископска Базилика во Софија	/	/	/	/	/
Базилика во Царичин град	Широчина: 3.80м Должина: 2.45м	6.70м	6.30м	0.70м	0.75м
Базилика Св.Ирина во Константинопол	/	/	/	/	/

Табела 9. Споредби на базилики со полигонални апсиди

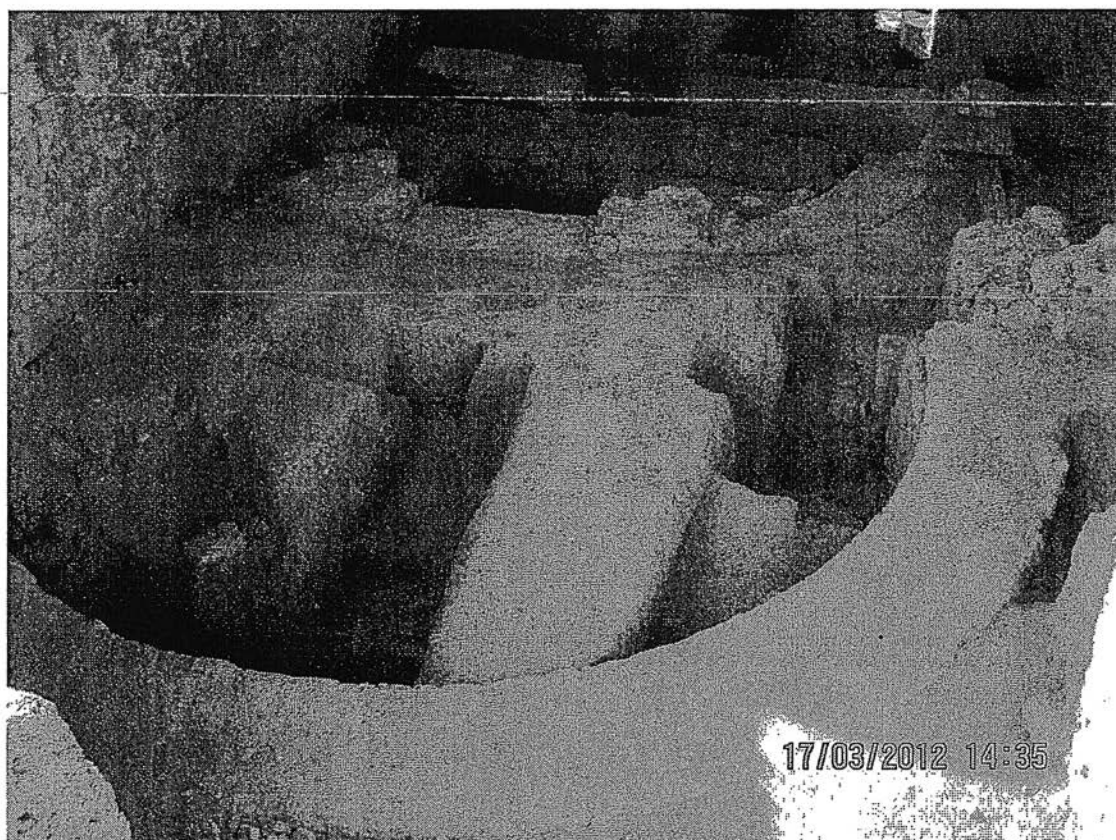
Име на базилика	Димензии на Базиликите	Димензии на Апсидата	Периметар на надворешен сид на Апсидата	Периметар на внатрешен сид на Апсидата	Дебелина на сидот на Апсидатата	Внатрешен радиус на апсида
Мала Базилика А Хераклеја	Широчина: 13.20 м Должина: 23.45 м	Широчина: 4.50 м Должина: 2.25 м	9.80 м	7.05 м	0.65 м	2.25 м
Ротонда во Коњух	Широчина: 3.65 м Должина: 1.88 м	Широчина: 3.65 м Должина: 1.88 м	7.05 м	5.90 м	1.15 м	1.865 м

Фотографии од теренски истражувања изведени во 2012 година

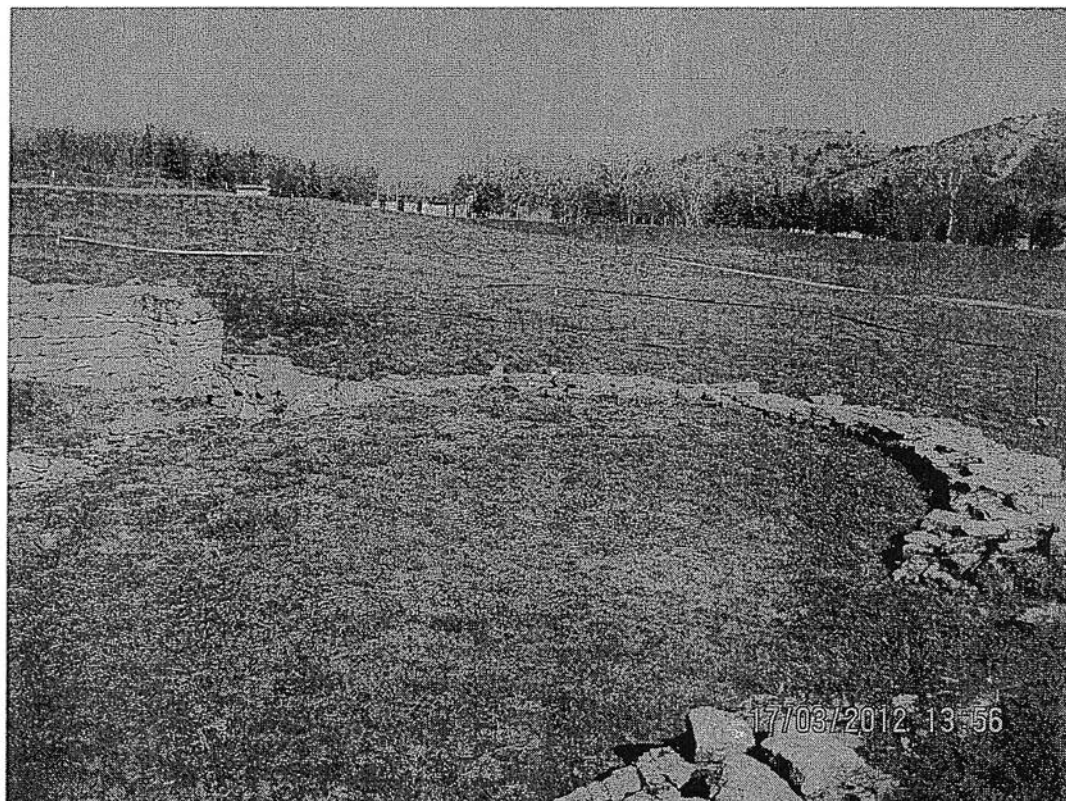

T10

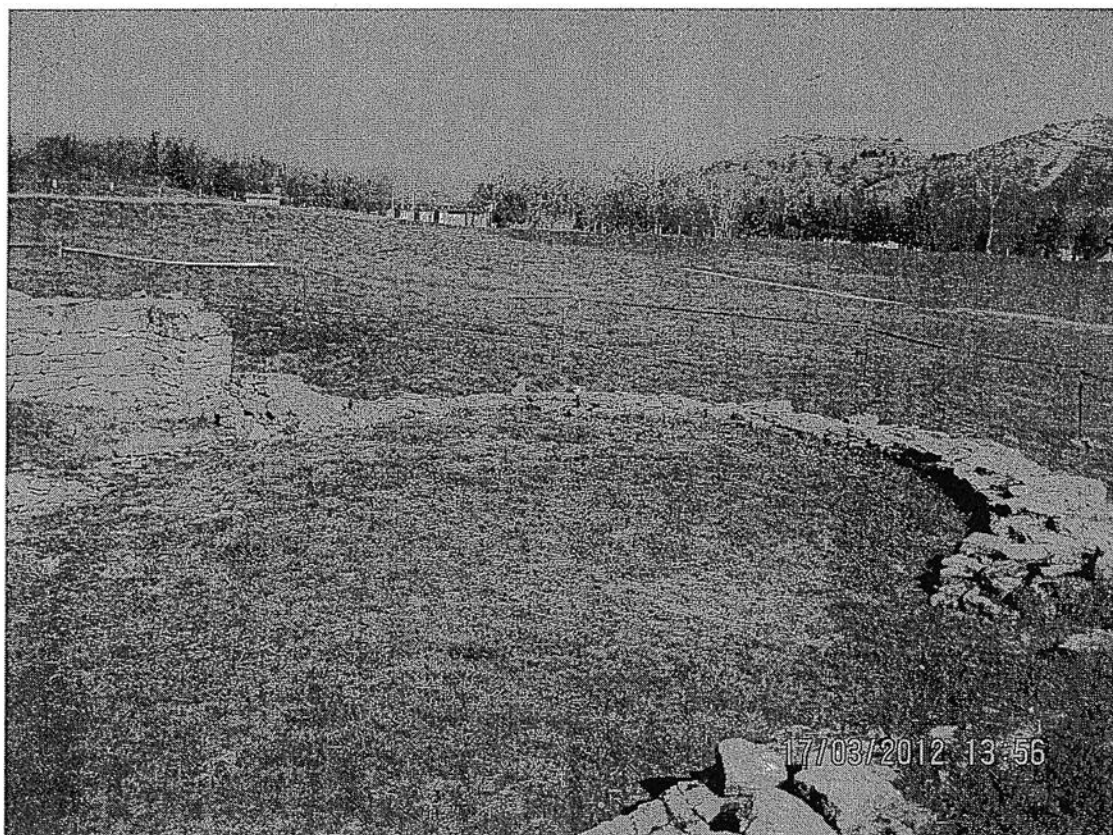

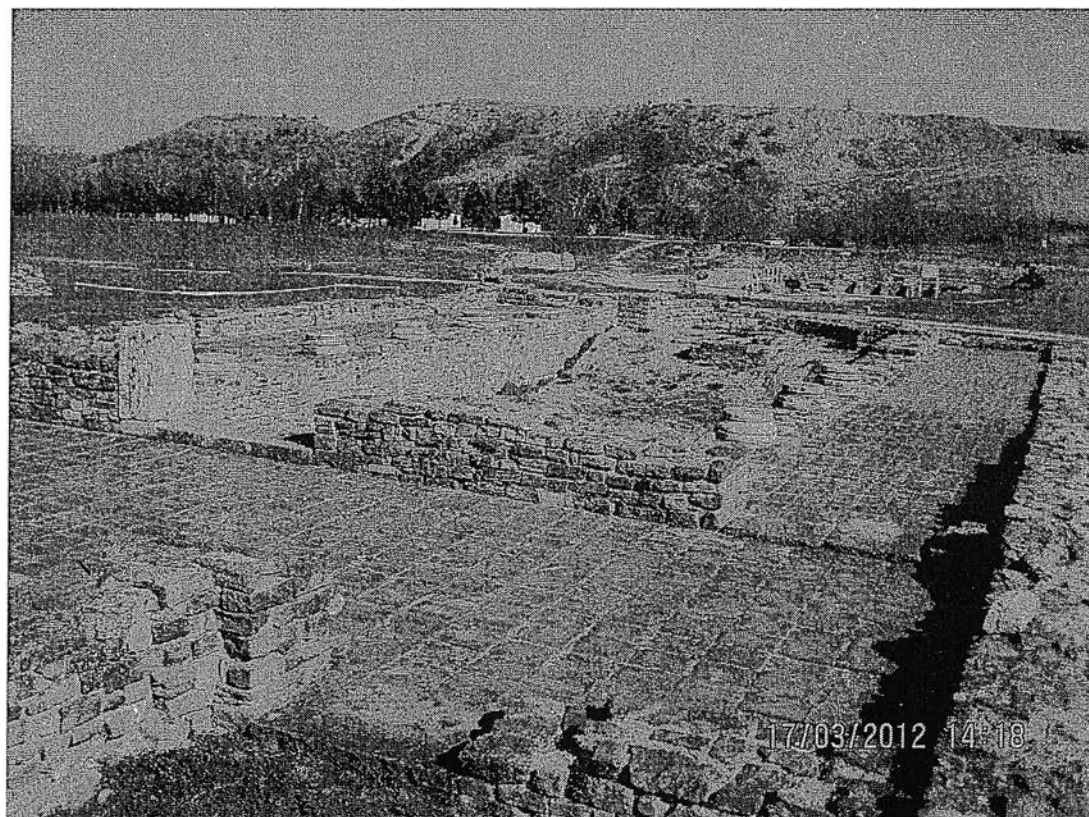

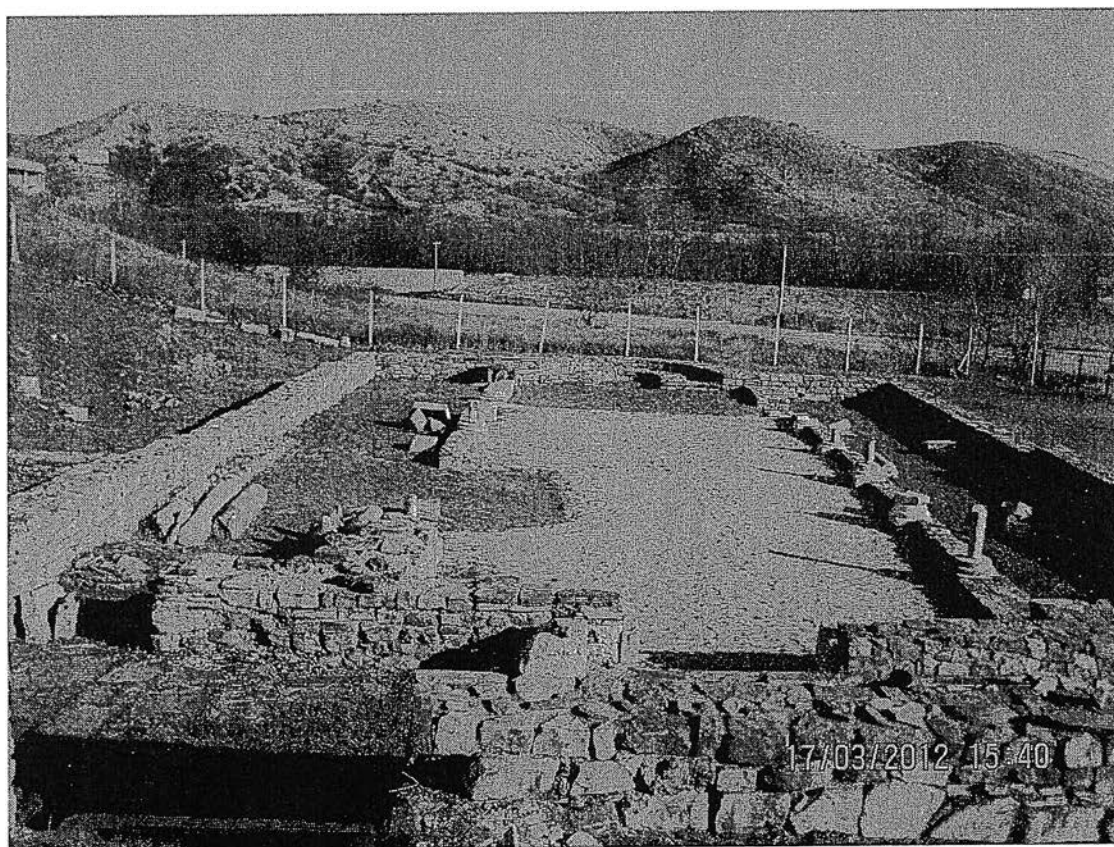

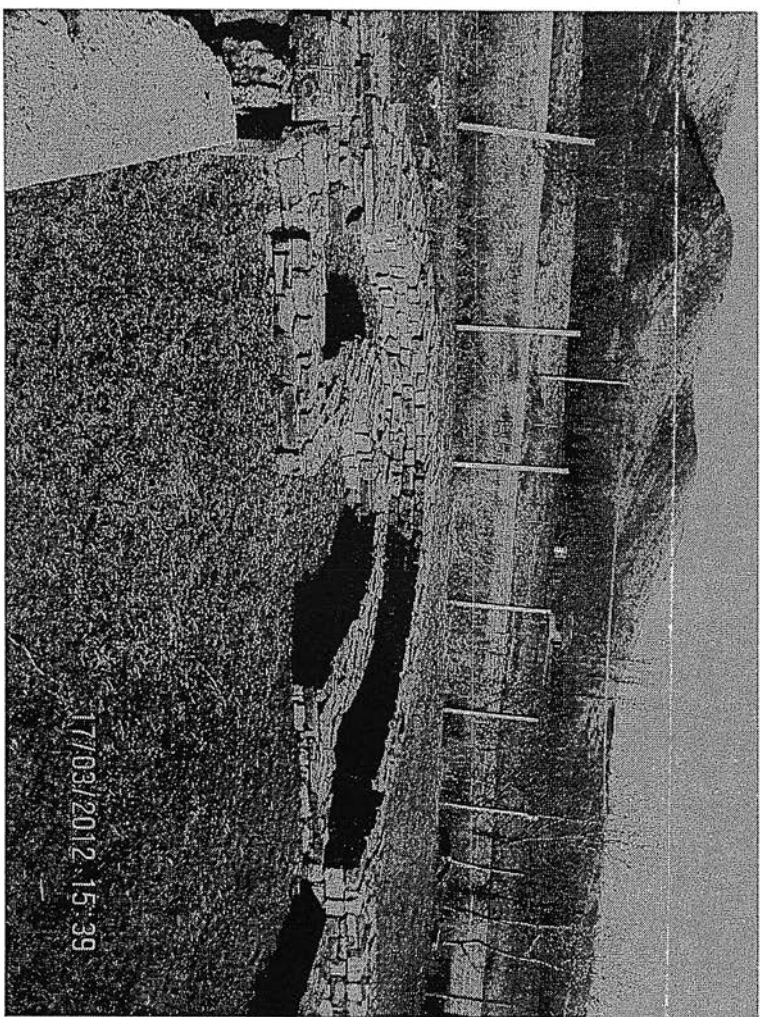

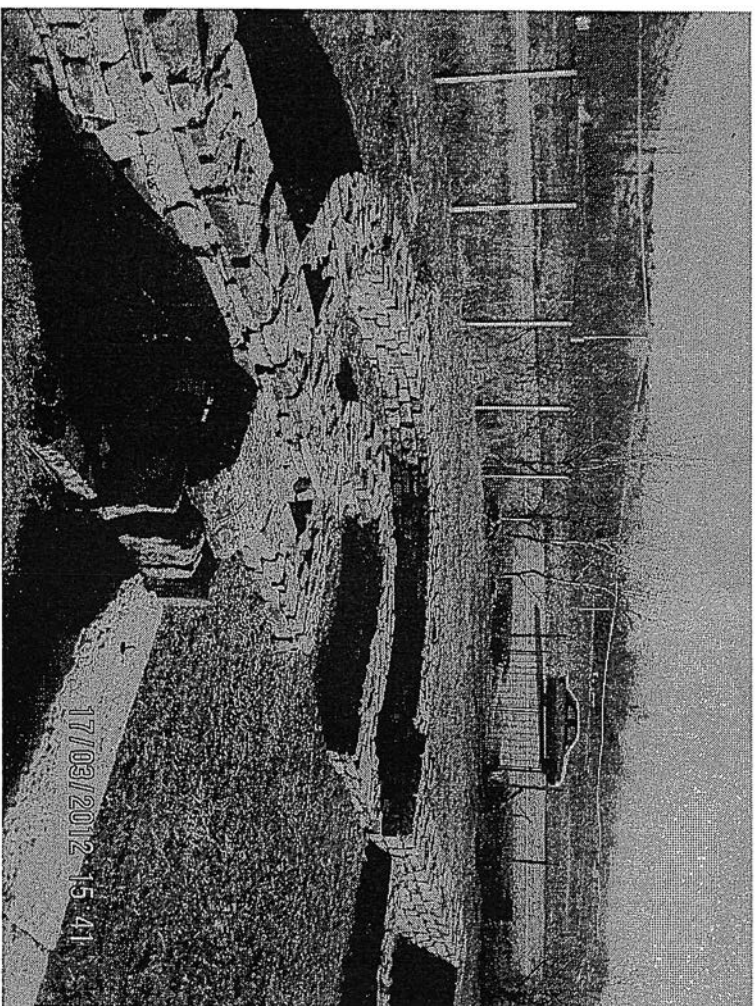
T14

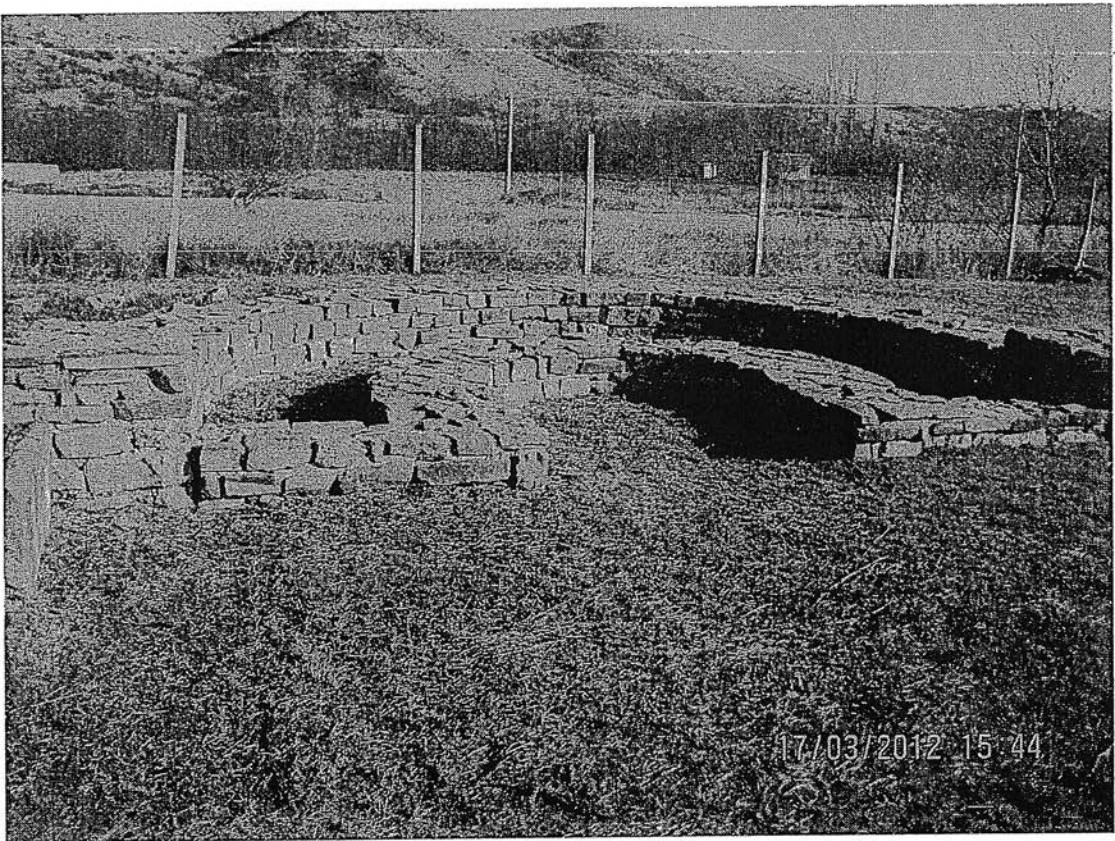

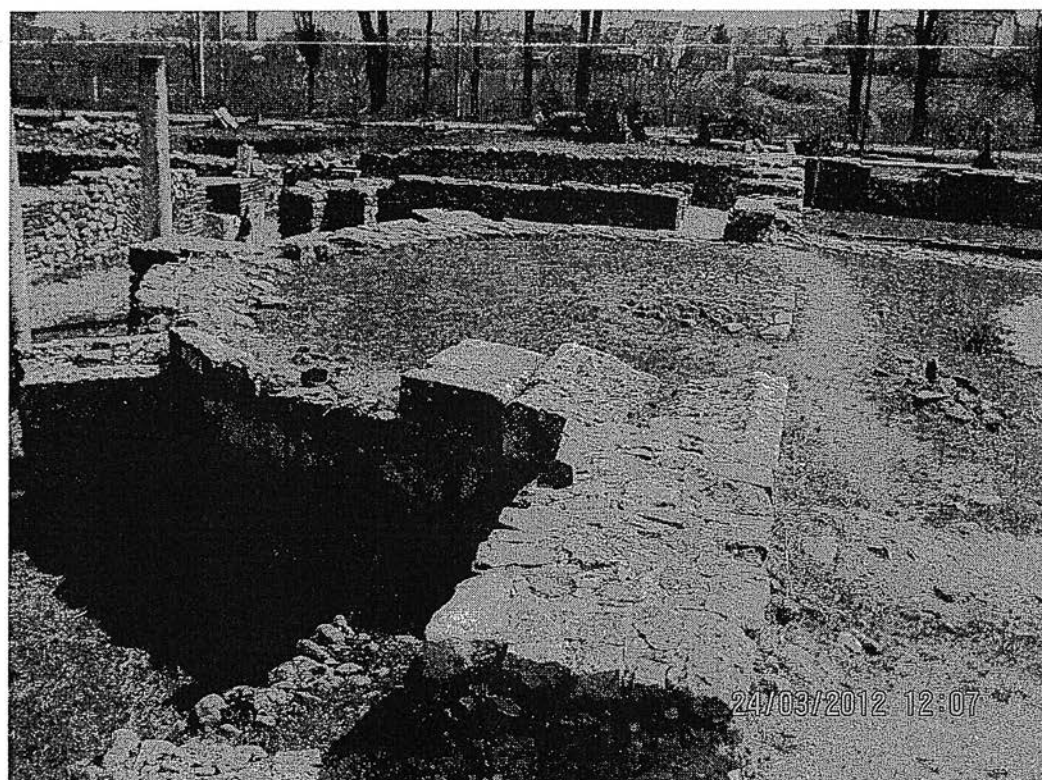

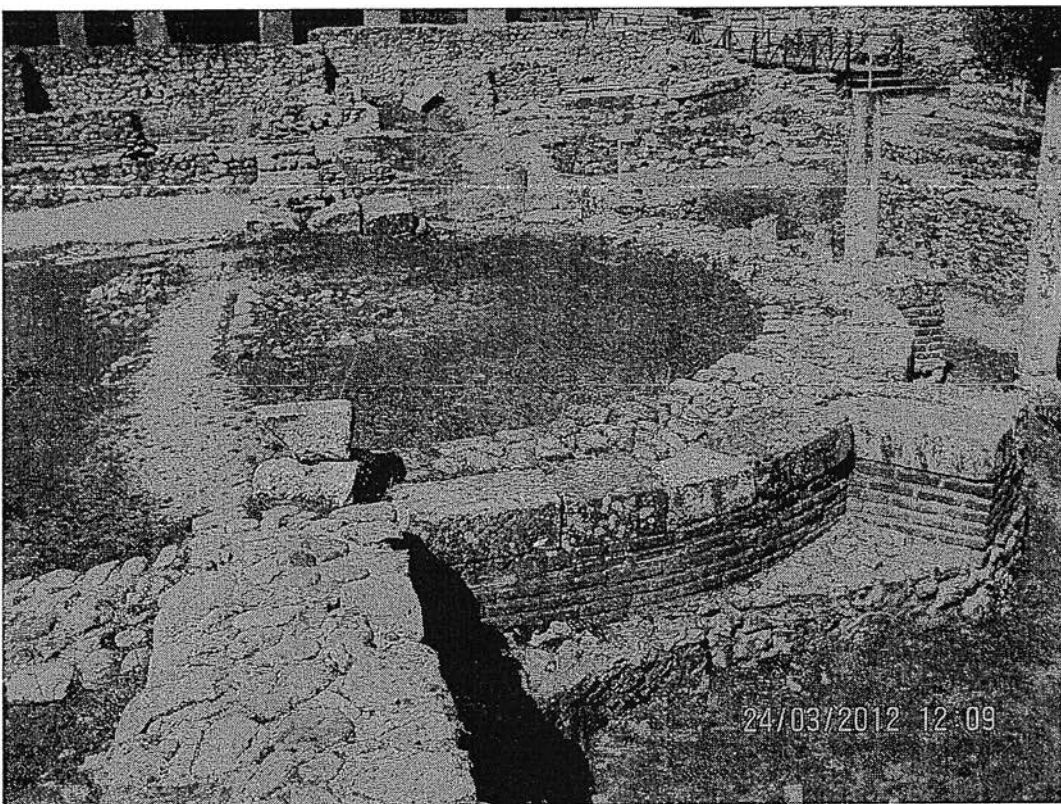

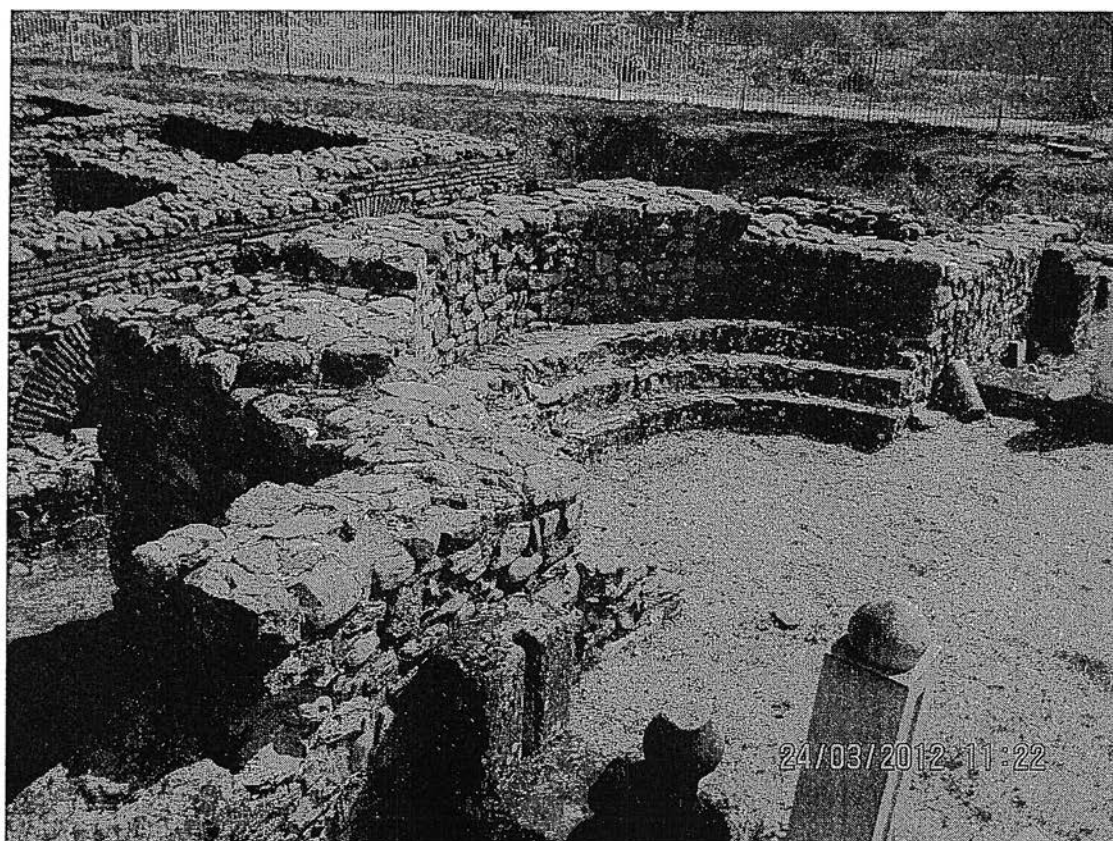

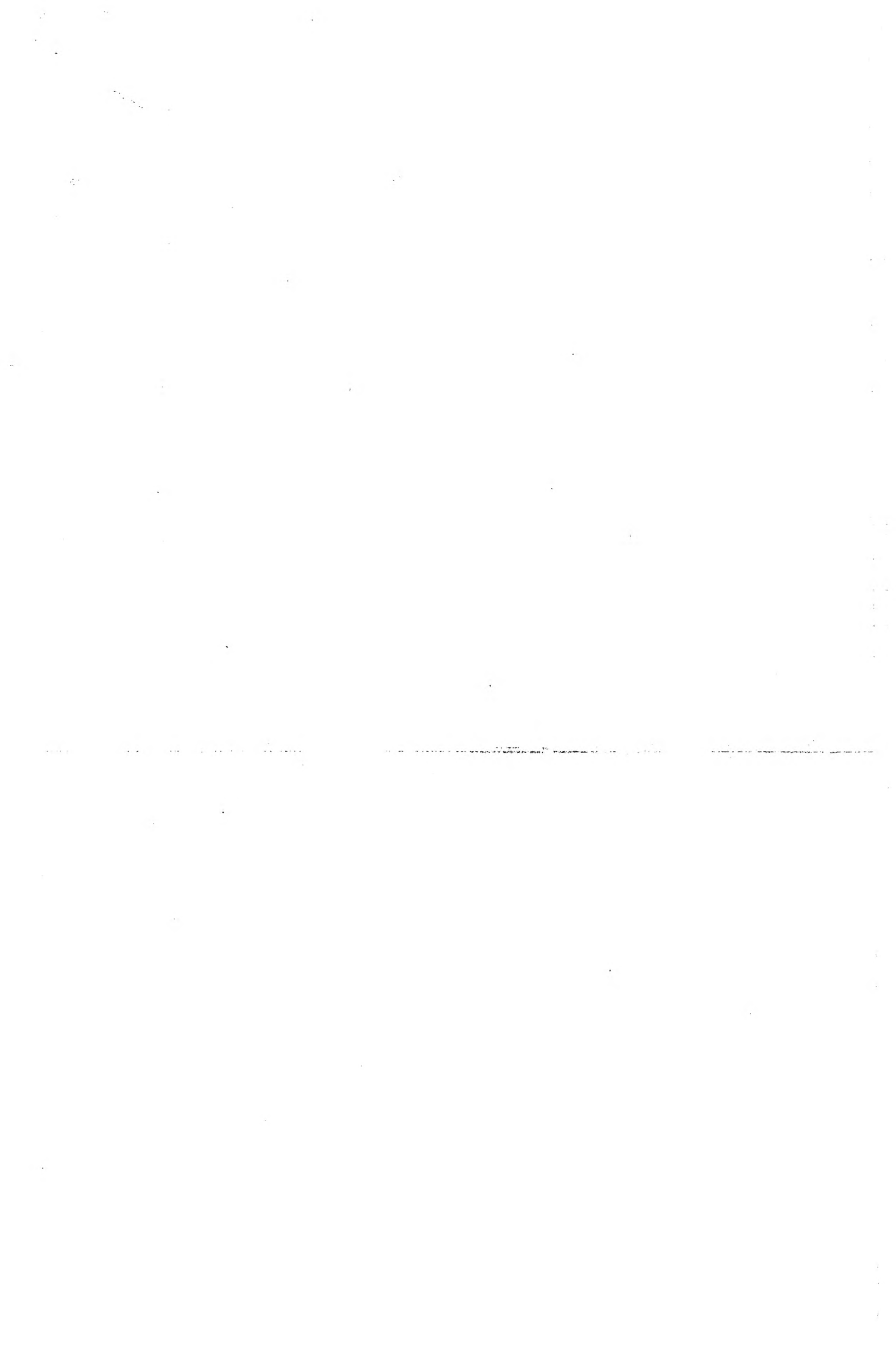

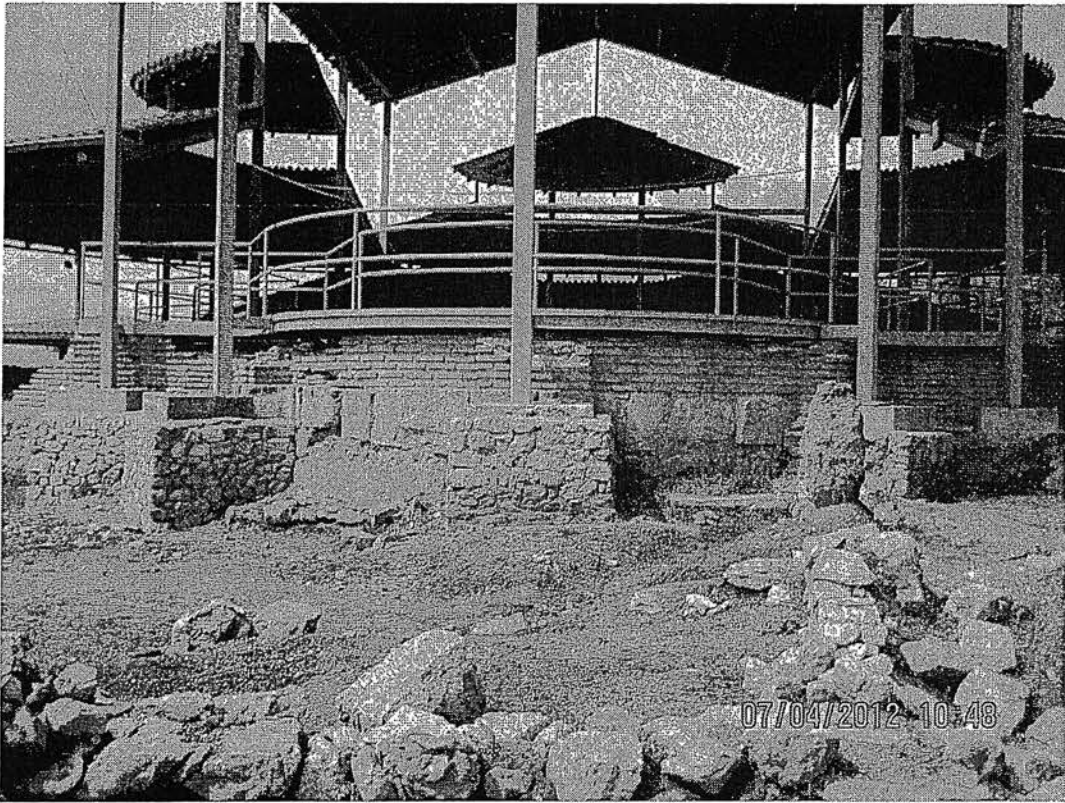

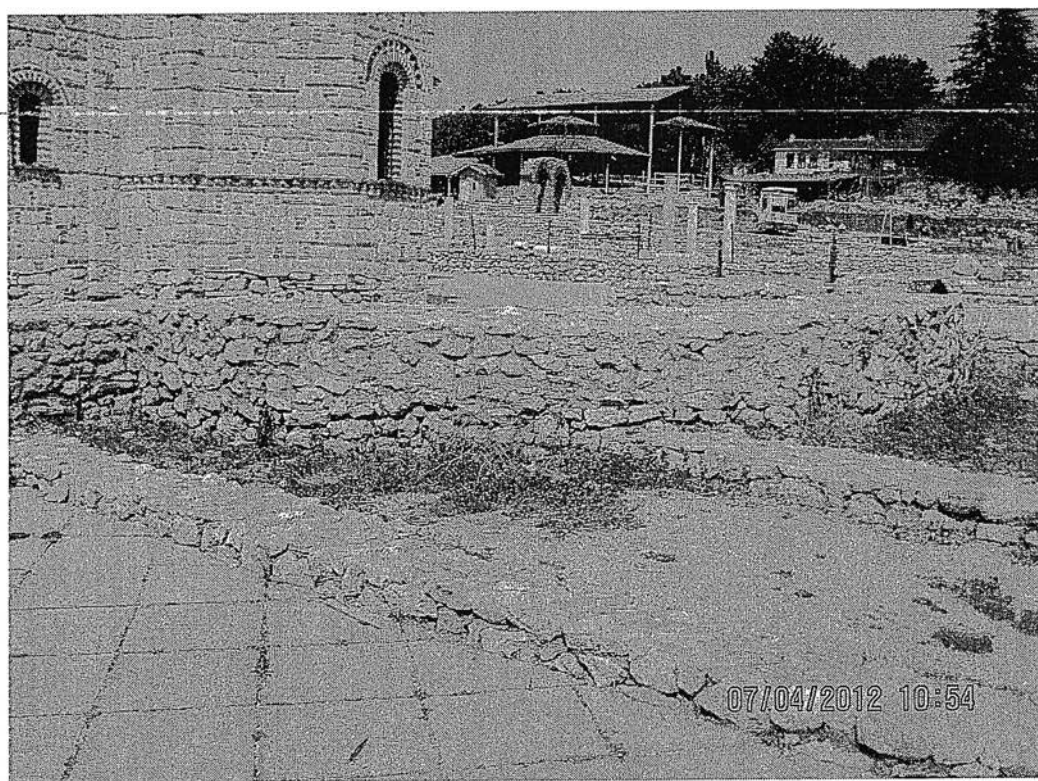

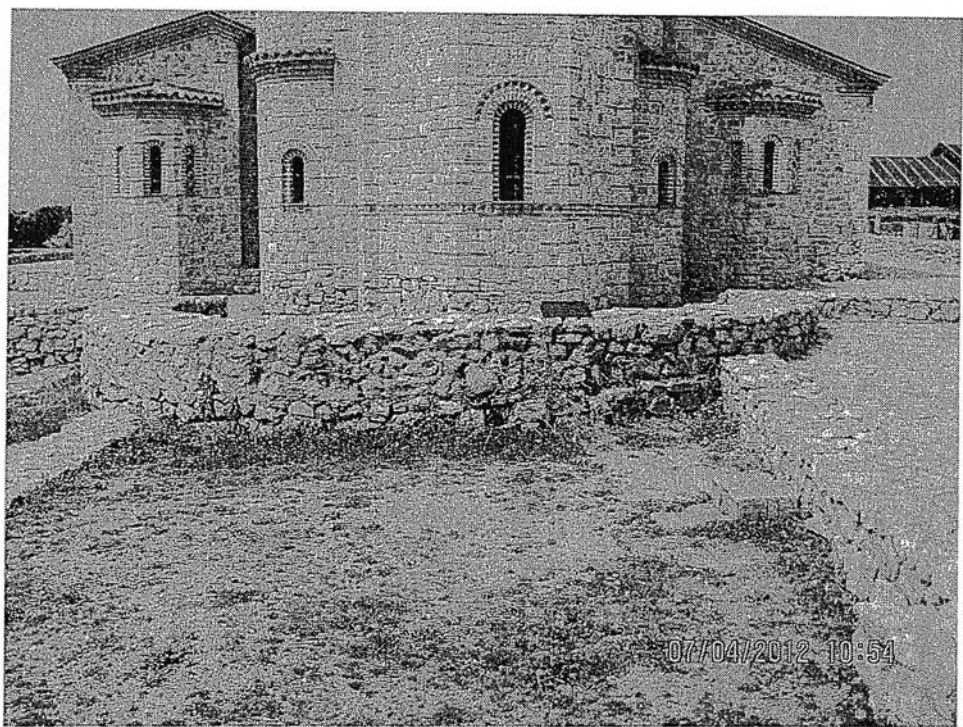

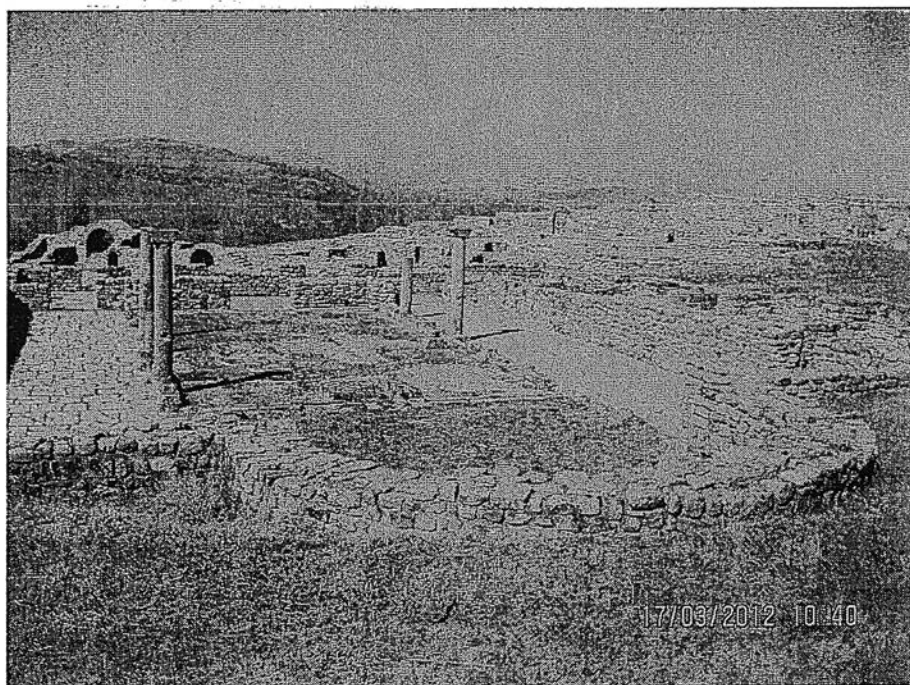

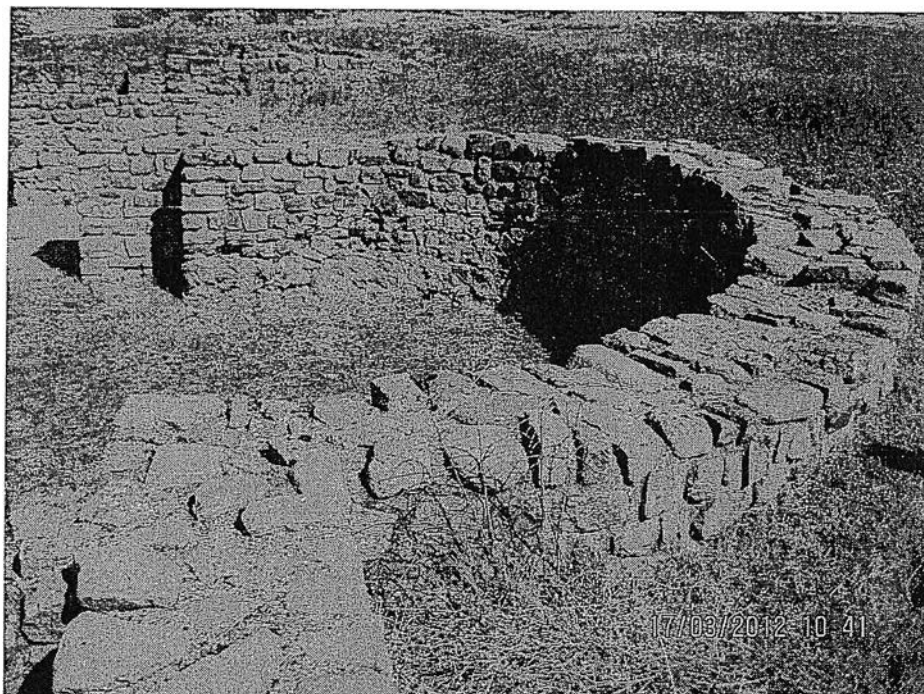

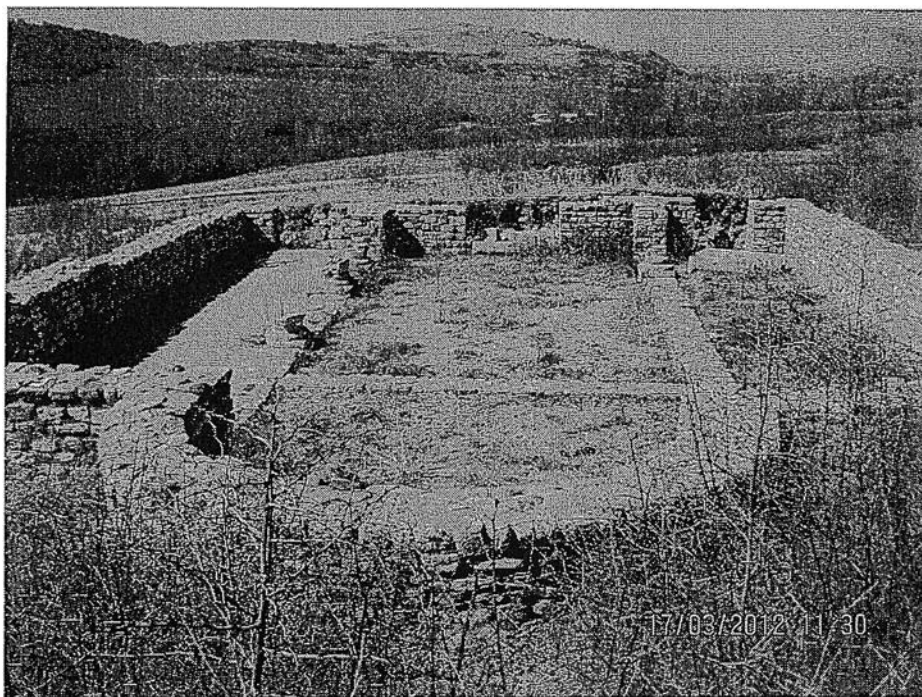
Епископија Баргала

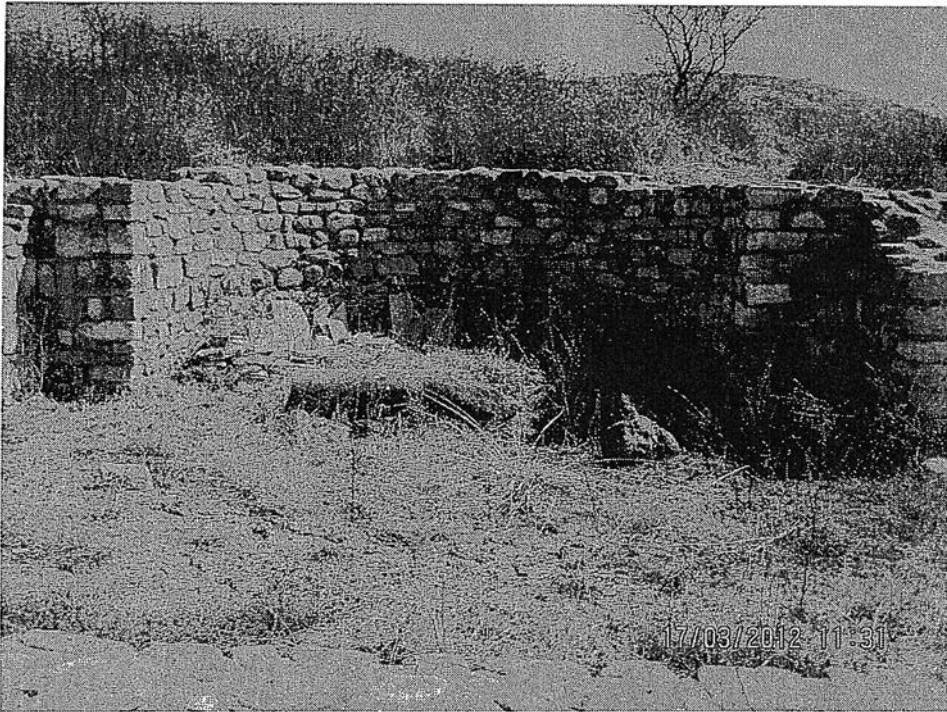
Епископска базилика во Баргала

T29

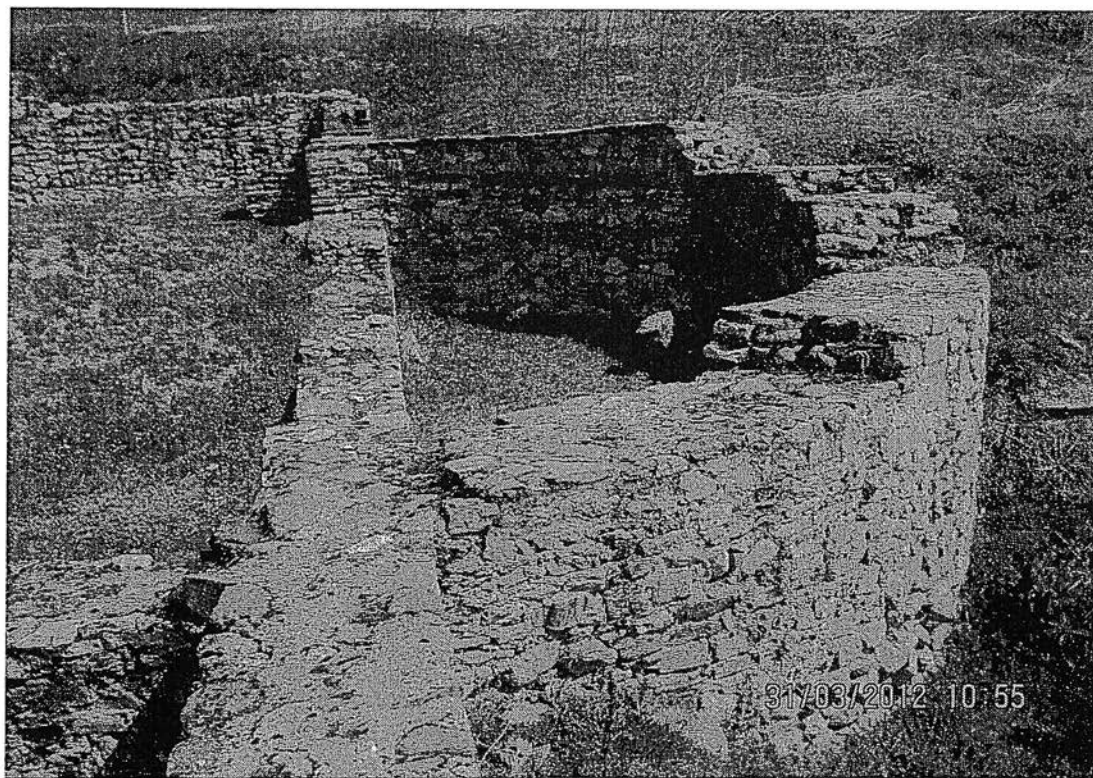

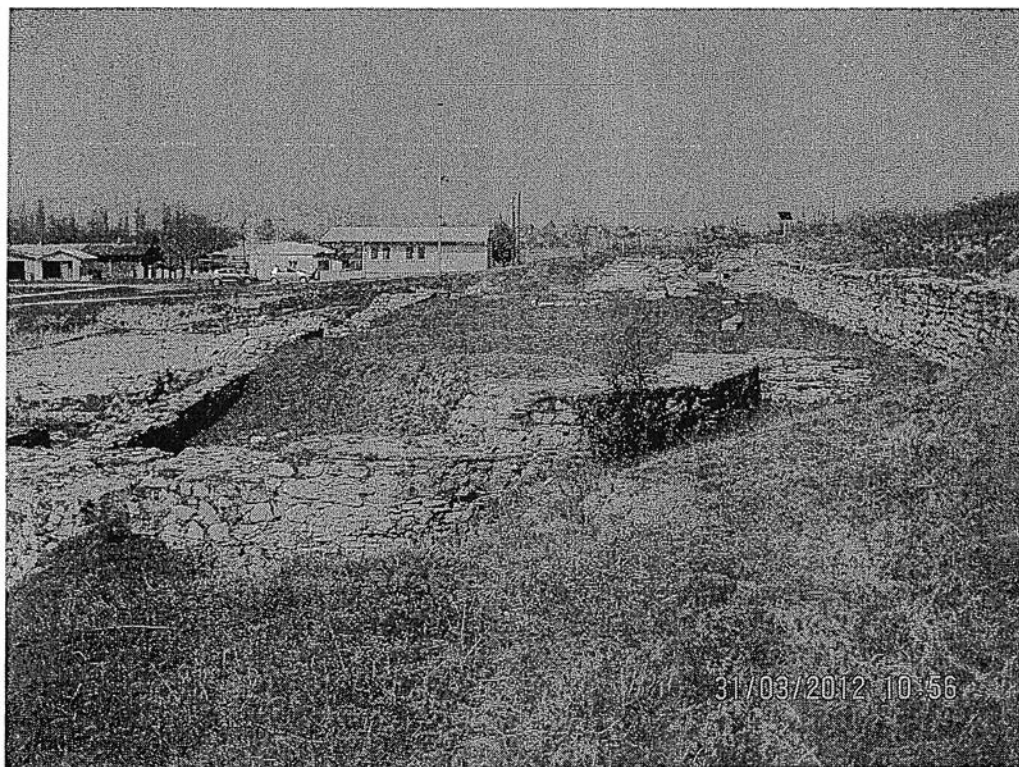

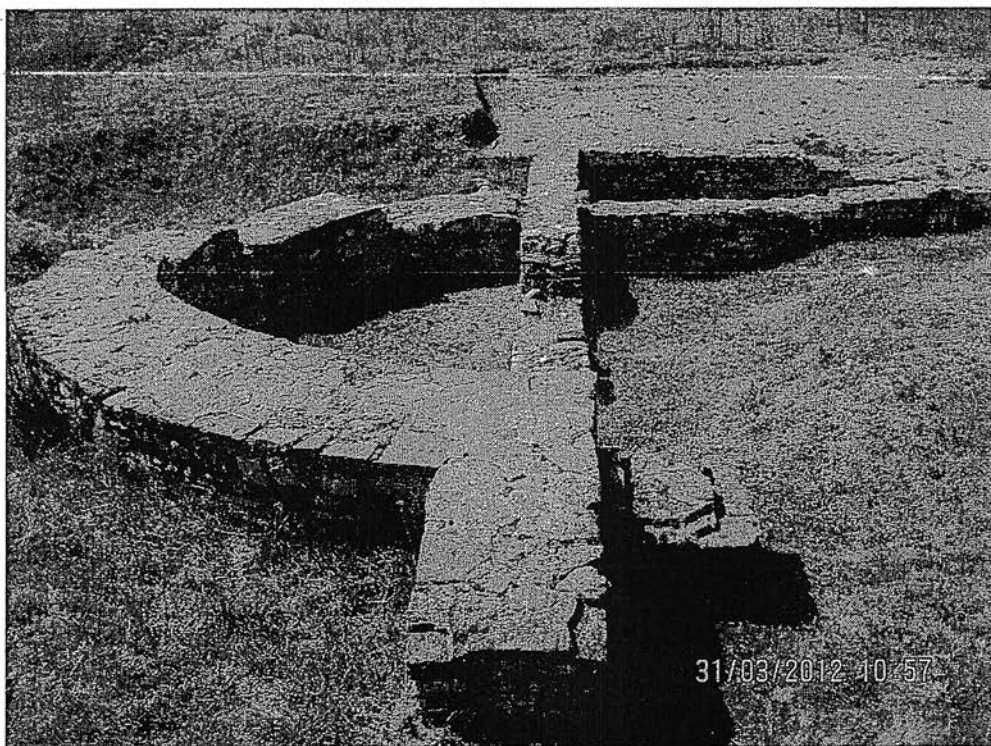
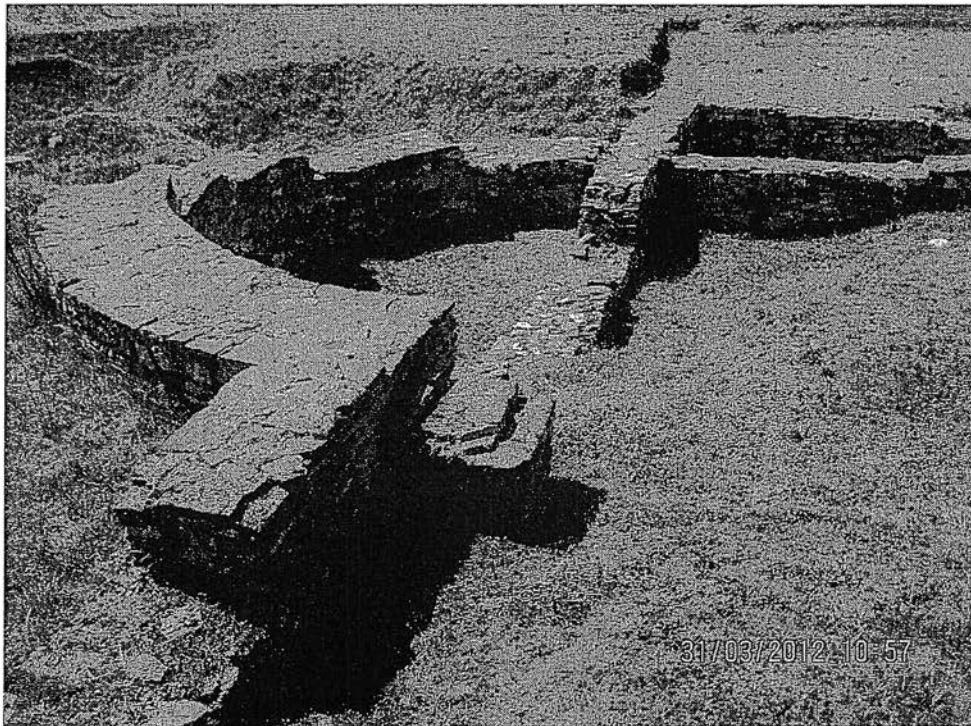

Ранохристијанска базилика во Скупи

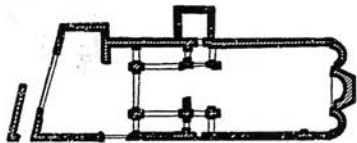

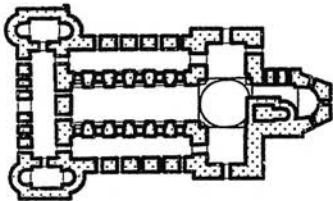

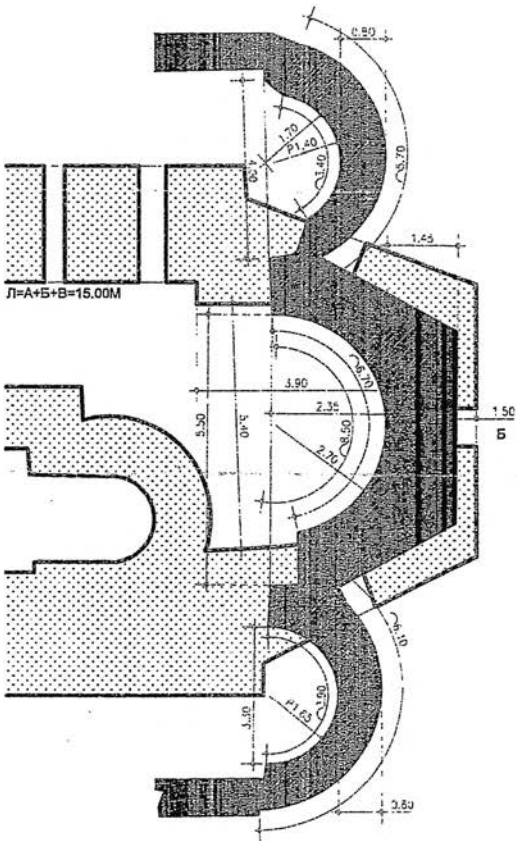

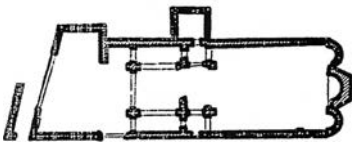
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

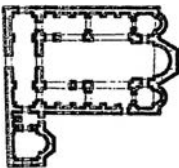
БАЗИЛИКА ВО СОФИЈА

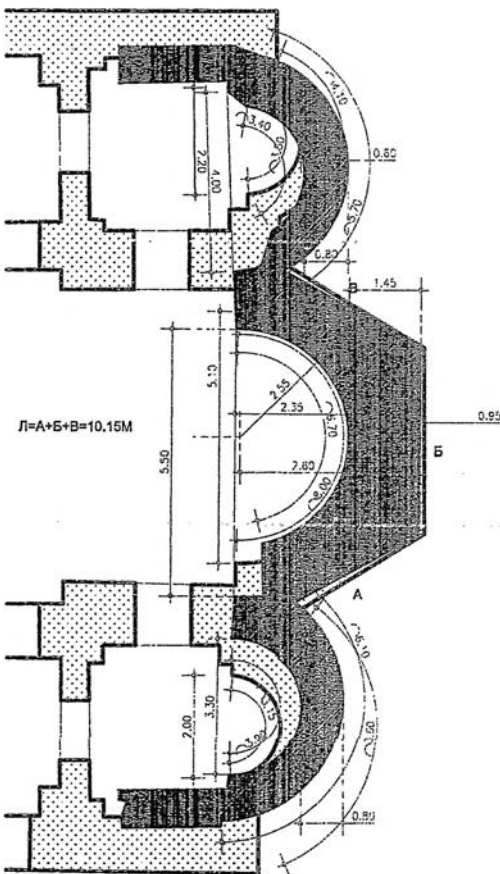
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ, Крај на 5, почеток на 6 век		Л=5.50 м Ш=2.35 м
БАЗИЛИКА ВО СОФИЈА, крај на 5ти почеток на 6ти век		Л=5.40 м Ш=3.90 м

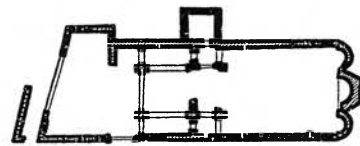
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

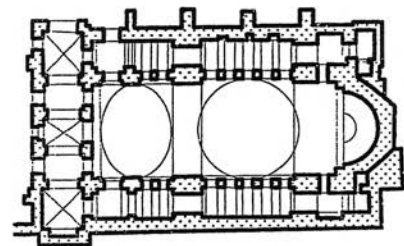
БАЗИЛИКА ВО ПИРДОП

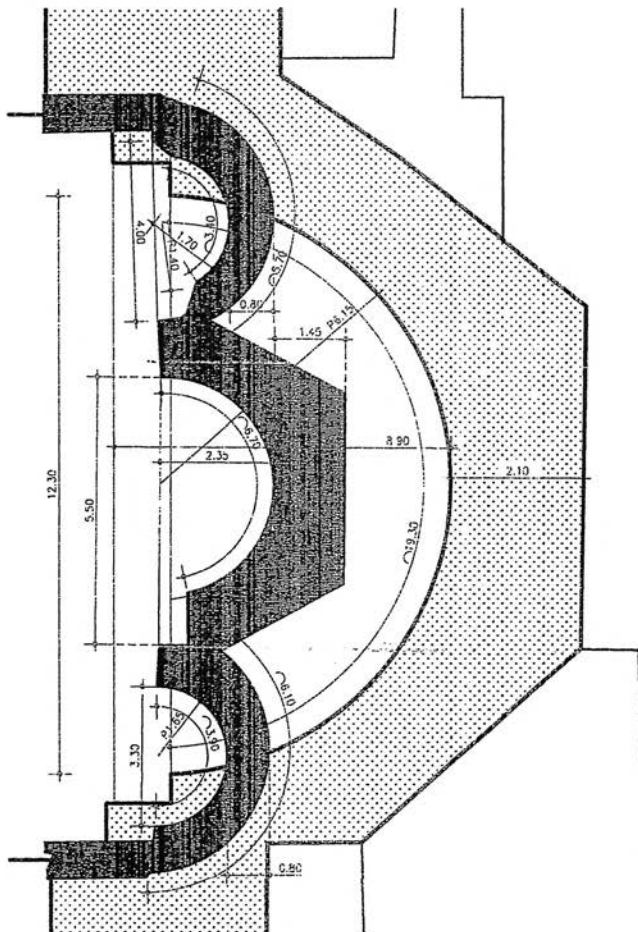
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ, Крај на 5, почеток на 6 век		Л=5.50 м Ш=2.35 м
БАЗИЛИКА ВО ПИРДОП, 6 век		Л=5.10 м Ш=2.60 м

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

СВ ИРИНА

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

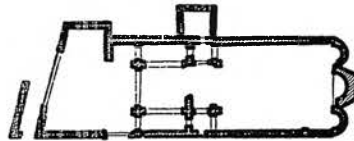
1:150

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ, Крај на 5, почеток на 6 век

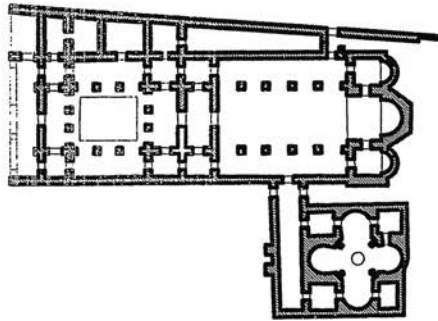
Л=5.50 м Ш=2.35 м

СВ ИРИНА, 1ф. 532Гг; 2ф.564г 3ф.околу 740г

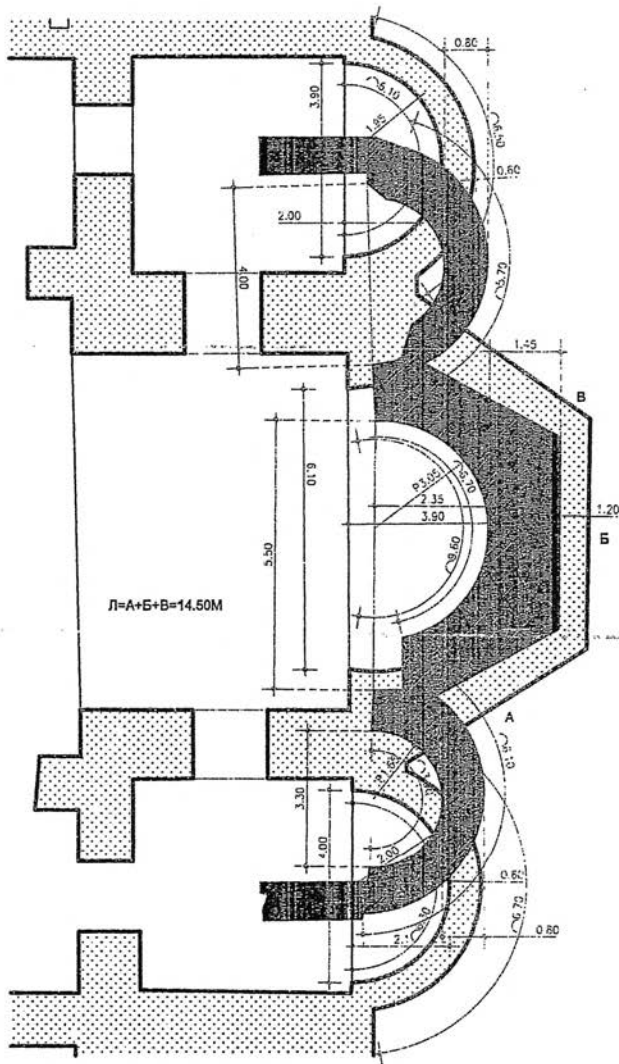
Л=12.30 м Ш=8.90 м

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

БАЗИЛИКА ВО ЦАРИЧИН ГРАД

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ, Крај на 5, почеток на 6 век

Л=5.50 м Ш=2.35 м

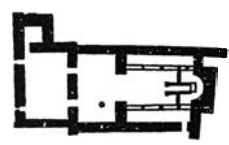
БАЗИЛИКА ВО ЦАРИЧИН ГРАД, 6 век

Л=6.10 м Ш=3.90 м

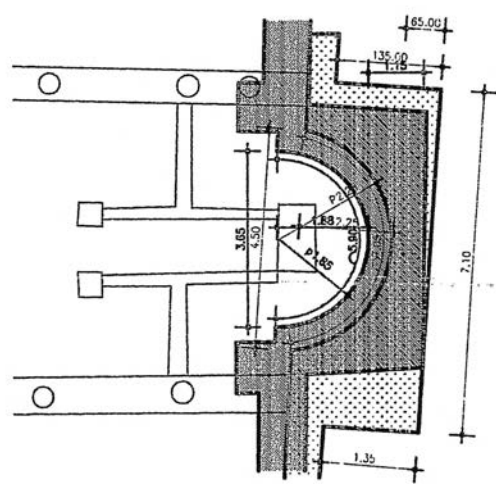
Компарација на полигонални апсиди

РОТОНДА ВО КОЊУХ

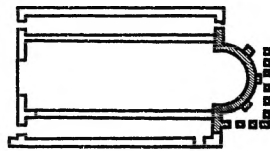

ХЕРАКЛЕЈА МАЛА БАЗИЛИКА А

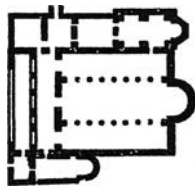

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
РОТОНДА ВО КОЊУХ	середина на 6 век в.н.е	 Л=3.85 м Ш=1.85 м
ХЕРАКЛЕЈА МАЛА БАЗИЛИКА А	1/2 на 6 век н.е,	 Л=4.50 м Ш=2.25 м

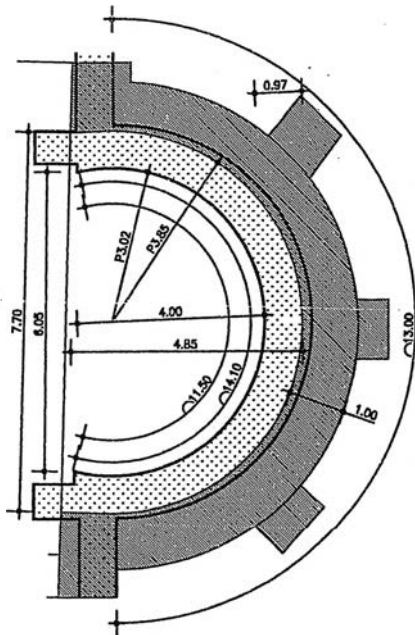
Компарација на апсидите на епископските базилики на територијата на РМ

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА

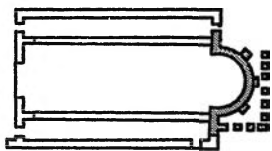

Л=7.70 м Ш=4.85 м

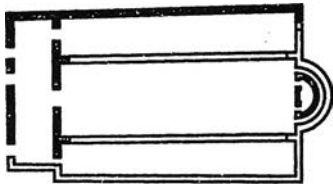
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА I фаза: II/2од5 век в.н.е; II фаза:ремоделација од II/4 од 6 век в.н.е.

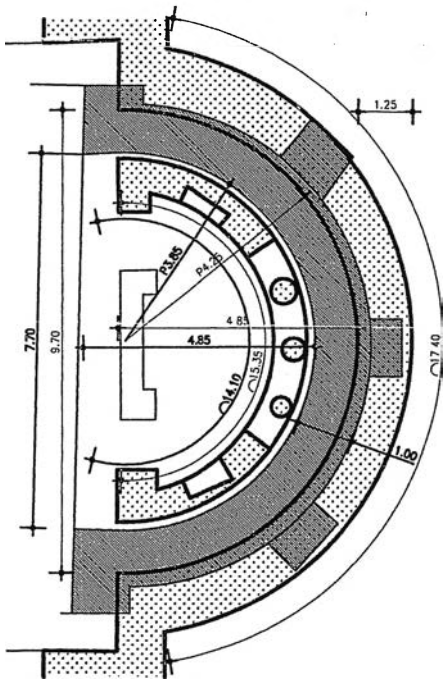
Л=6.05 м Ш=4.00 м

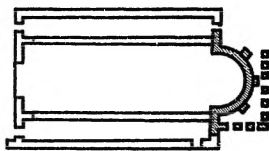
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА

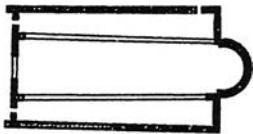
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ

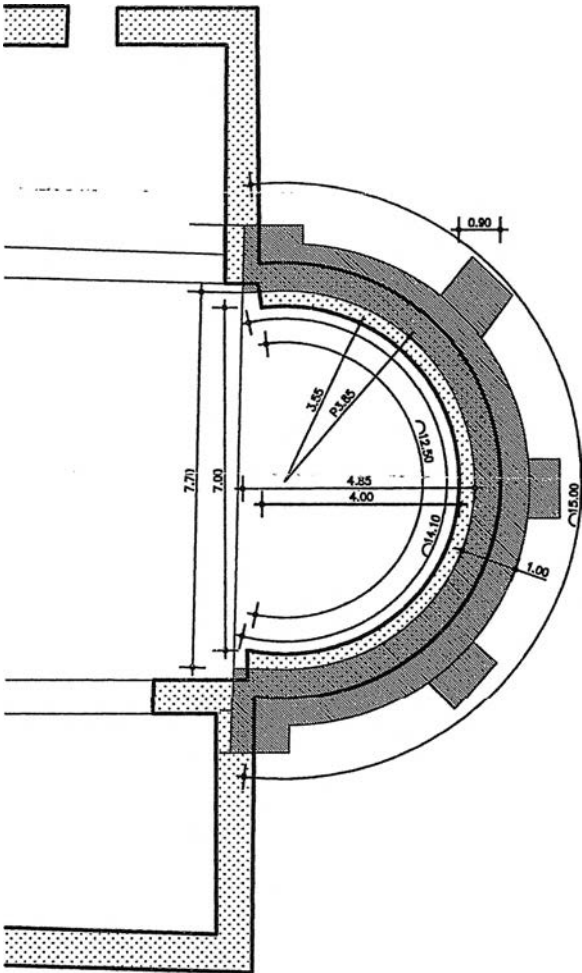
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА		Л=7.70 м Ш=4.85 м
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ I фаза: II/4 или средина на 5 век в.н.е ;II фаза: крај на 5 или почеток на 6 век в.н.е.		Л=9.70 м Ш=4.85 м

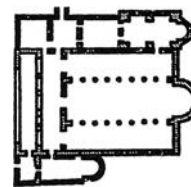
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА

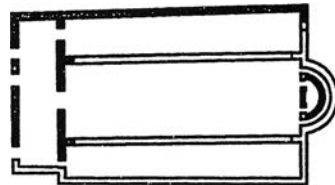
СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ

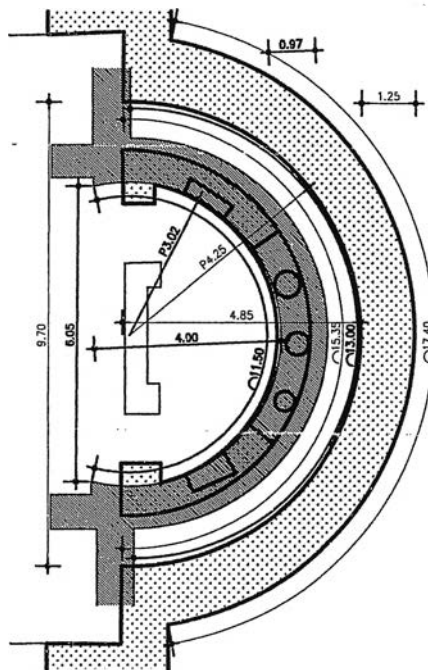
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА ХЕРАКЛЕЈА		Л=7.70 м Ш=4.85 м
СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ И фаза: I/4 од 4 век ;II фаза III/2 од 4 век в.н.е.		Л=7.00 м Ш=4.00 м

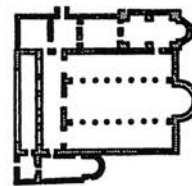
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА

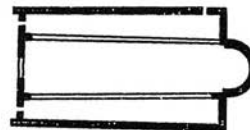
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ

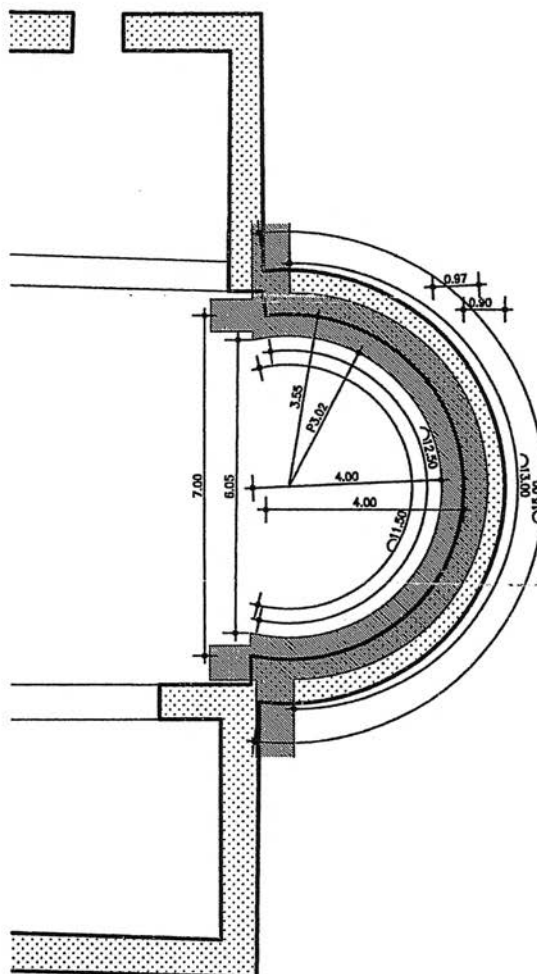
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА	I фаза: II/2од5 век в.н.е; II фаза:ремоделација од II/4 од 6 век в.н.е.	 Л=6.05 м Ш=4.00 м
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ	I фаза: II/4 или средина на 5 век в.н.е ;II фаза: крај на 5 или почеток на 6 век в.н.е.	 Л=9.70 м Ш=4.85 м

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА

СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА БАРГАЛА I фаза: II/2од5 век в.н.е; II фаза:ремоделација од II/4 од 6 век в.н.е.

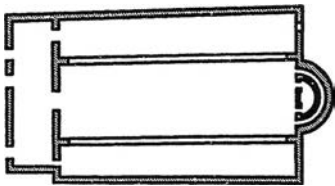

Л=6.05 м Ш=4.00 м

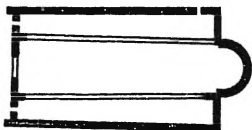
СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ II фаза: I/4 од 4 век ;II фаза II/2 од 4 век в.н.е.

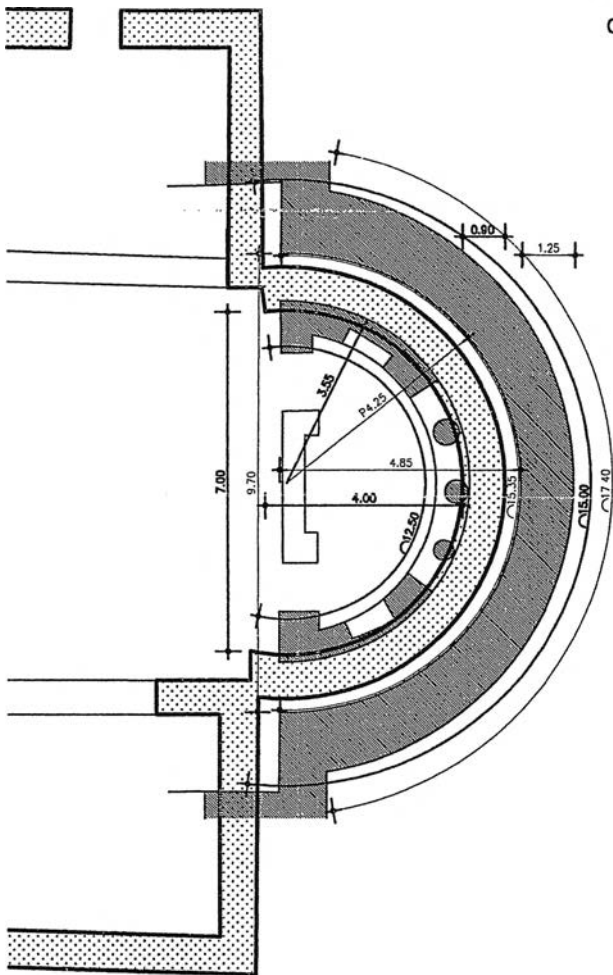
Л=7.00 м Ш=4.00 м

ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ

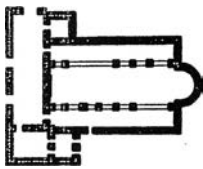

СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ

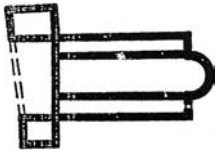

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕПИСКОПСКА БАЗИЛКА СТОБИ	I фаза: II/4 или средина на 5 век в.н.е ;II фаза: крај на 5 или почеток на 6 век в.н.е.	 Л=9.70 м Ш=4.85 м
СТАРА ЕПИСКОПСКА БАЗИЛИКА СТОБИ	I фаза: I/4 од 4 век ;II фаза II/2 од 4 век в.н.е.	 Л=7.00 м Ш=4.00 м

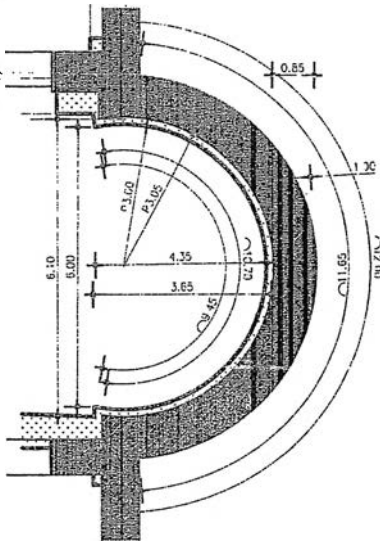
Компарација на апсидите апсиди со полукружна форма

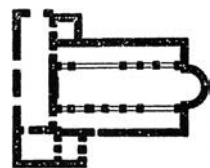
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

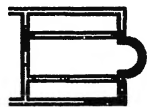
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

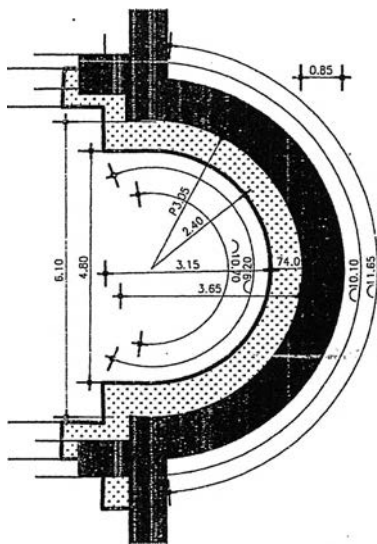
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.		Л=6.10 м Ш=3.65 м
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА		Л=6.00 м Ш=4.35 м

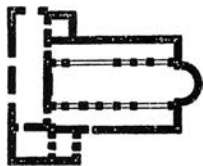
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

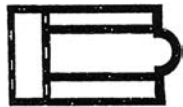
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

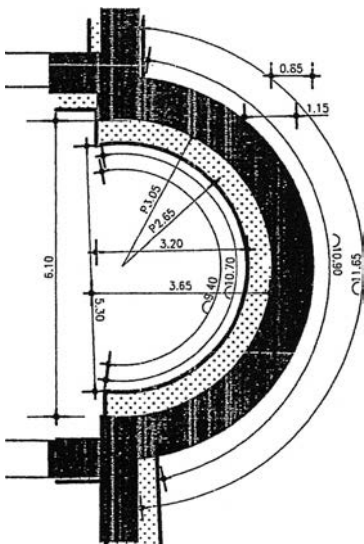
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.		Л=6.10 м Ш=3.65 м
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА 1/2 на 6 век в.н.е.		Л=4.80 м Ш=3.15 м

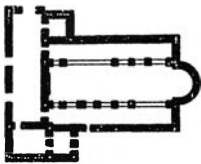
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

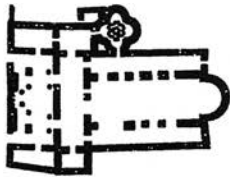
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ

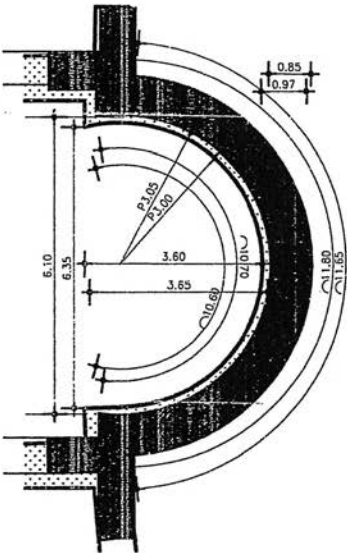
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.		Л=6.10 м Ш=3.65 м
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ Крај на 4.почеток 5.век н.е.		Л=5.30 м Ш=3.20 м

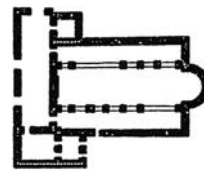
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

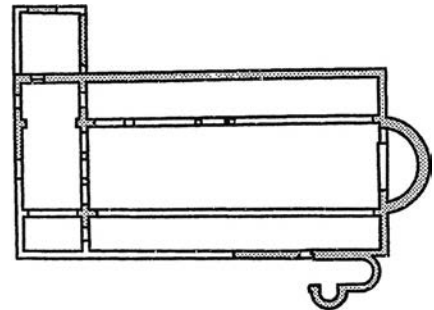
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

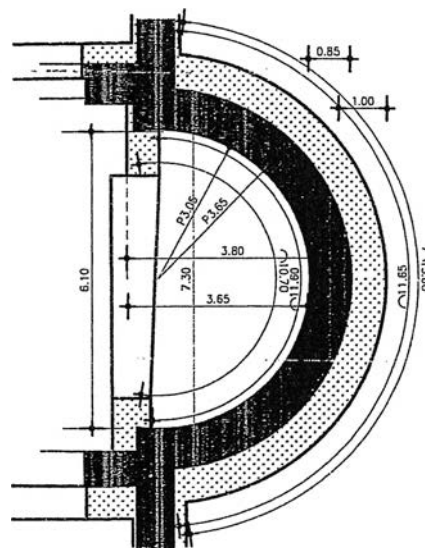
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.		Л=6.10 м Ш=3.65 м
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ I ф.4в., II ф.И/2 од 5 в., III ф.после 450г., IV ф. IV/4 од 5в., V ф.крај на V, почет.6в.		Л=6.35 м Ш=3.60 м

ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.

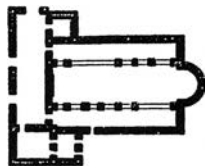

Л=6.10 м Ш=3.65 м

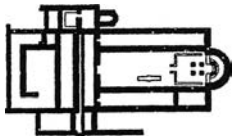
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ Крај на 5, почеток на 6 век

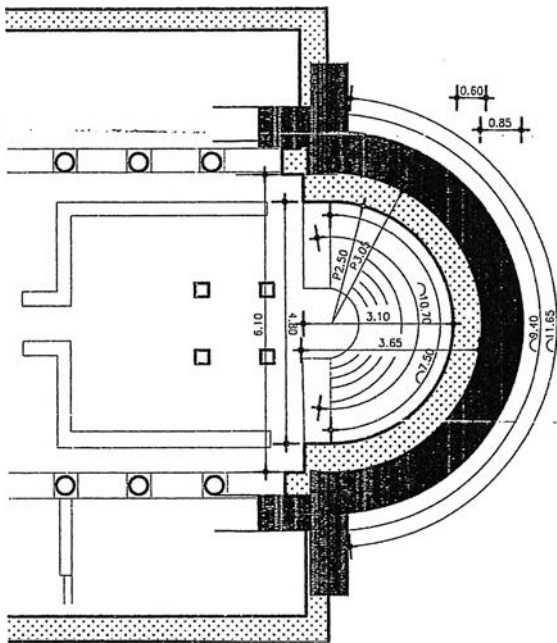
Л=7.30 м Ш=3.80 м

ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

АМФИПОЛИС

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.

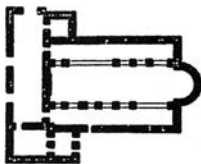

Л=6.10 м Ш=3.65 м

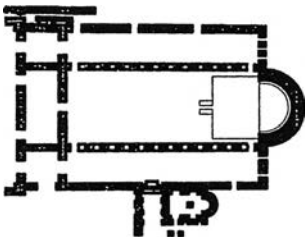
АМФИПОЛИС 5ти/ 6ти век

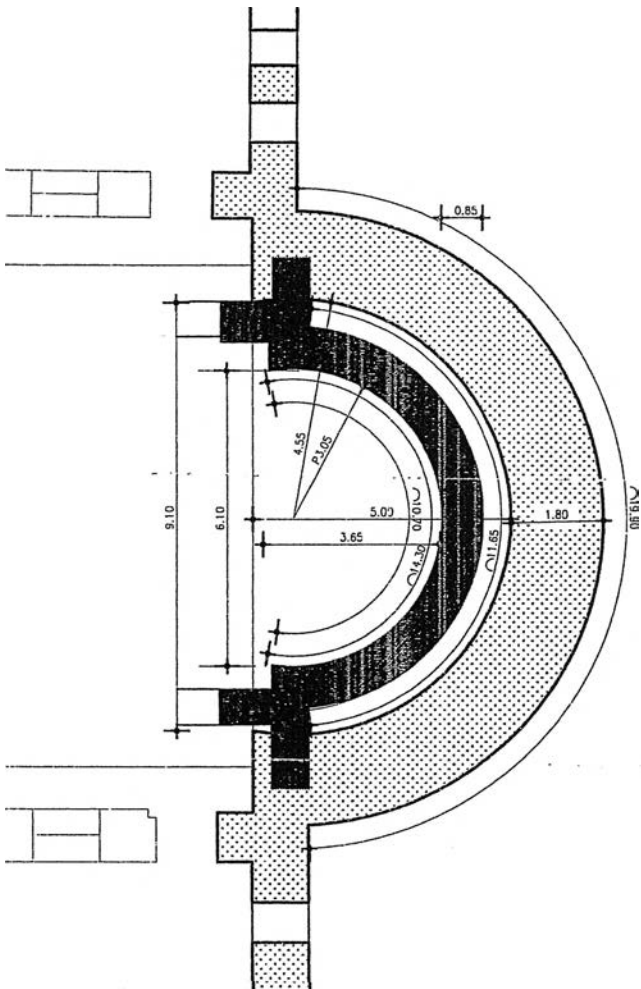
Л=4.80 м Ш=3.10 м

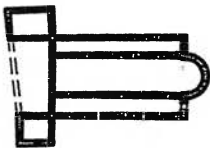
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ

БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС

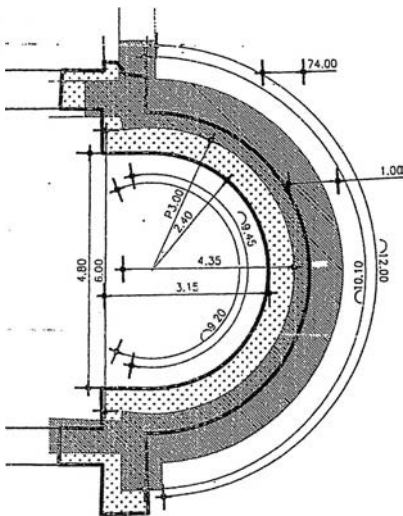
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС 8 БАЗИЛИКА СТОБИ, Средина на 6 век в.н.е.		Л=6.10 м Ш=3.65 м
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС 5 век		Л=9.10 м Ш=5.00 м

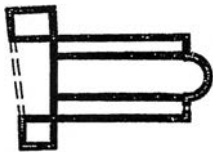
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

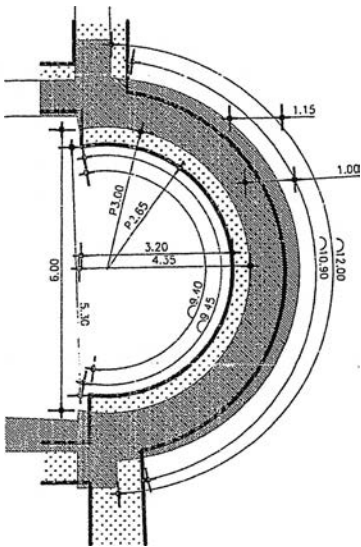
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА		Л=6.00 м Ш=4.35 м
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА 1/2 на бвек в.н.е.		Л=4.80 м Ш=3.15 м

БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

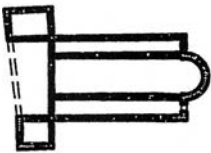

Л=6.00 м Ш=4.35 м

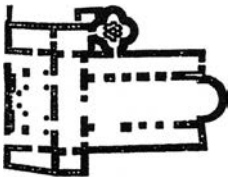
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ Крај на 4.почеток 5.век н.е.

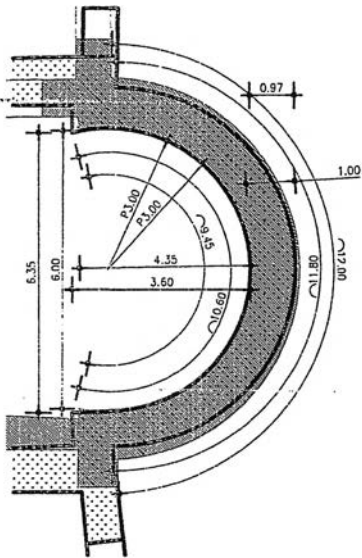
Л=5.30 м Ш=3.20 м

БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

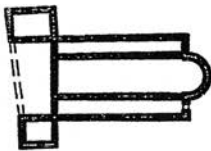

СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

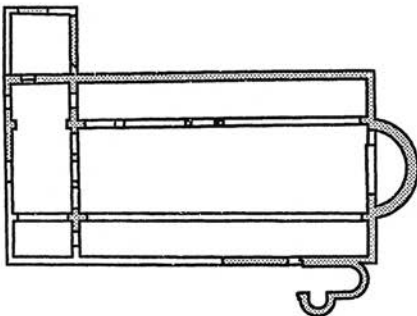

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА		Л=6.00 м Ш=4.35 м
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ		Л=6.35 м Ш=3.60 м

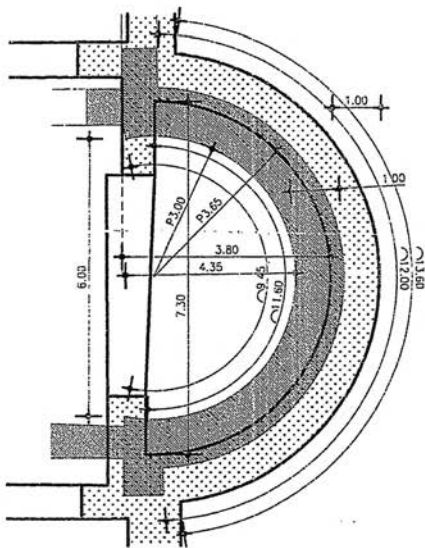
Іф.4в.,ІІф.ІІ/2 од 5 в.,ІІІф.после 450г.,ІVф.ІV/4од5в.,Vф.крај на V, почет.6в.

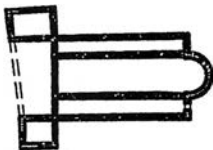
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

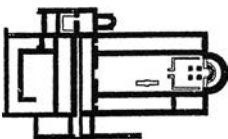
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

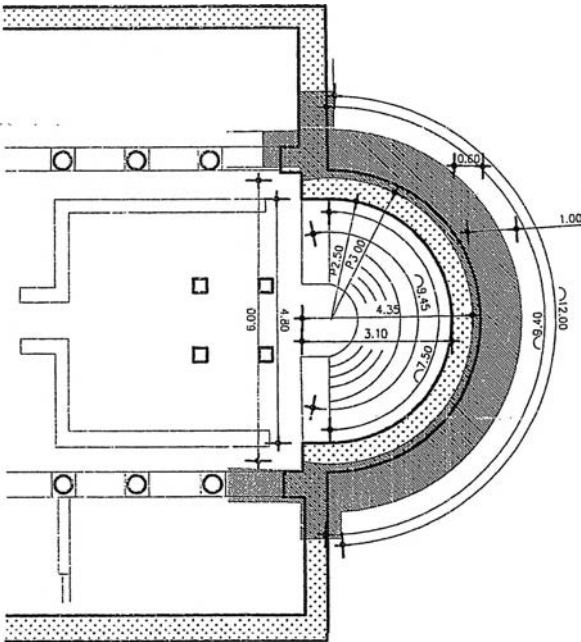
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА		Л=6.00 м Ш=4.35 м
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ Крај на 5, почеток на 6 век		Л=7.30 м Ш=3.80 м

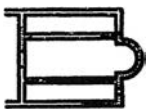
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА

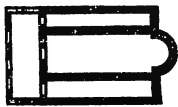
АМФИПОЛИС

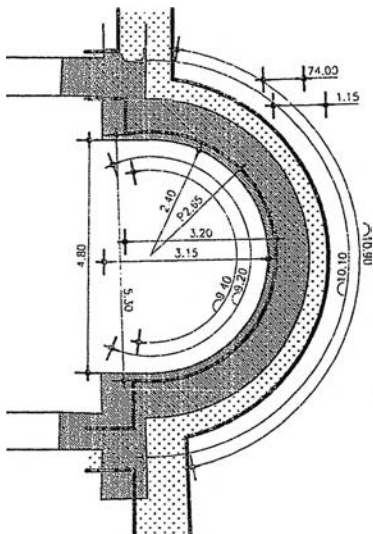
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
БАЗИЛИКА Д ВО ХЕРАКЛЕЈА		Л=6.00 м Ш=4.35 м
АМФИПОЛИС 5ти/ 6ти век		Л=4.80 м Ш=3.10 м

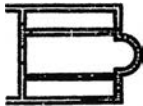
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

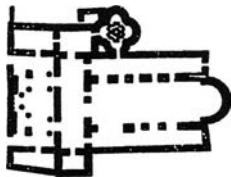
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ

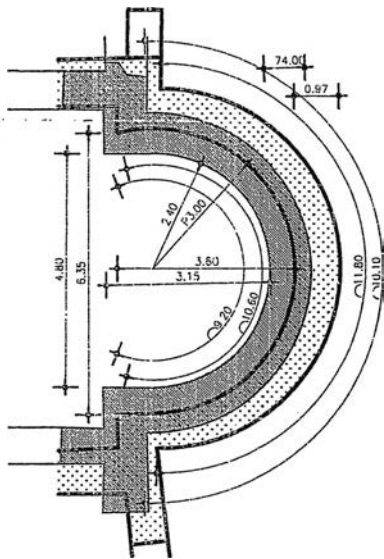
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА	1/2 на 6 век в.н.е.	 Л=4.80 м Ш=3.15 м
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ	Крај на 4.почеток 5.век н.е.	 Л=5.30 м Ш=3.20 м

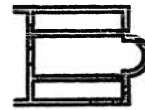
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

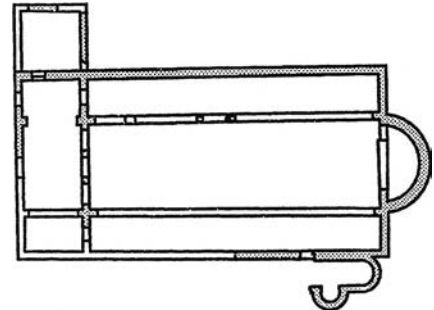
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

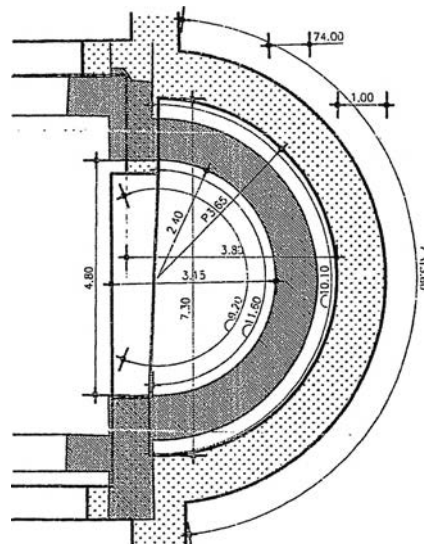
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА 1/2 на 6век в.н.е.		Л=4.80 м Ш=3.15 м
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ Iф.4в.,IIф.И/2 од 5 в.,IIIф.после 450г.,IVф.IV/4од5в.,Vф.крај на V, почет.6в.		Л=6.35 м Ш=3.60 м

ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА 1/2 на бвек в.н.е.

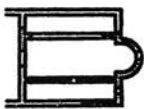

Л=4.80 м Ш=3.15 м

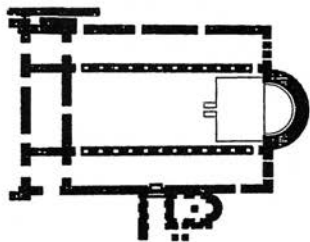
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ Крај на 5, почеток на 6 век

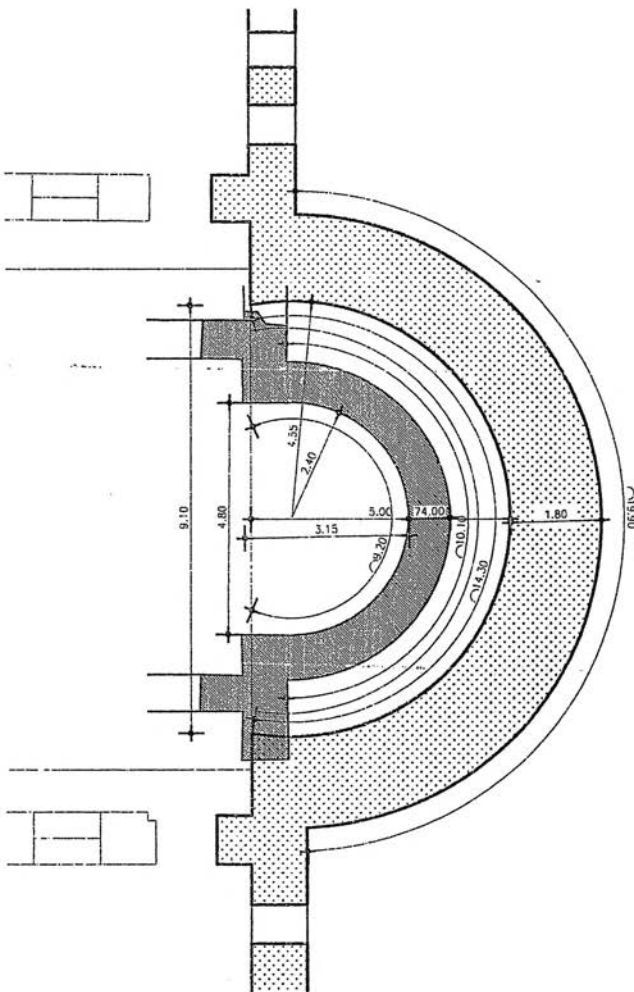
Л=7.30 м Ш=3.80 м

ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА

БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ

1:150

ЕКСТРА МУРОС БАРГАЛА 1/2 на 6 век в.н.е.

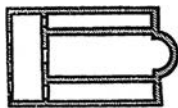

Л=4.80 м Ш=3.15 м

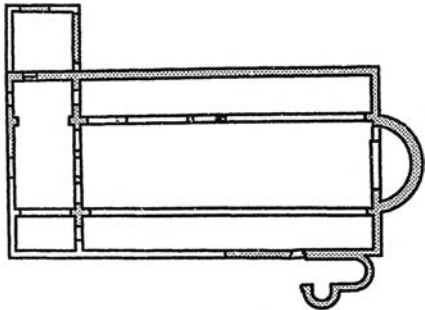
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС 5 век

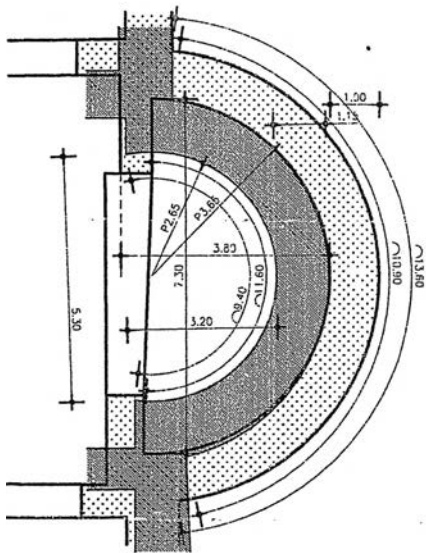
Л=9.10 м Ш=5.00 м

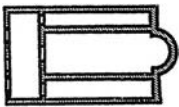
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ

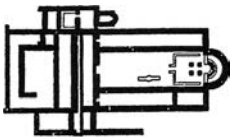
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

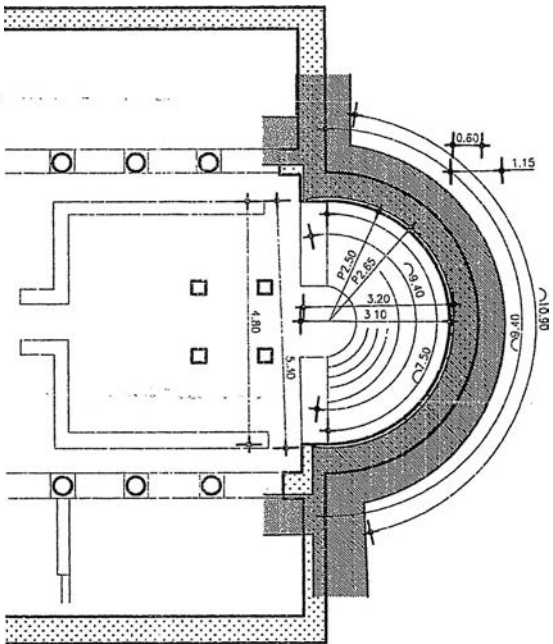
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ			1:150
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ	Крај на 4. почеток 5. век н.е.		Л=5.30 м Ш=3.20 м
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ	Крај на 5, почеток на 6 век		Л=7.30 м Ш=3.80 м

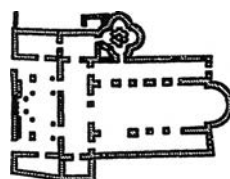
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ

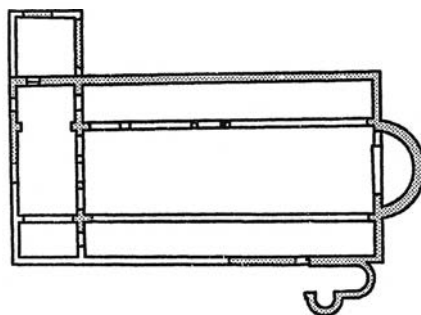
АМФИПОЛИС

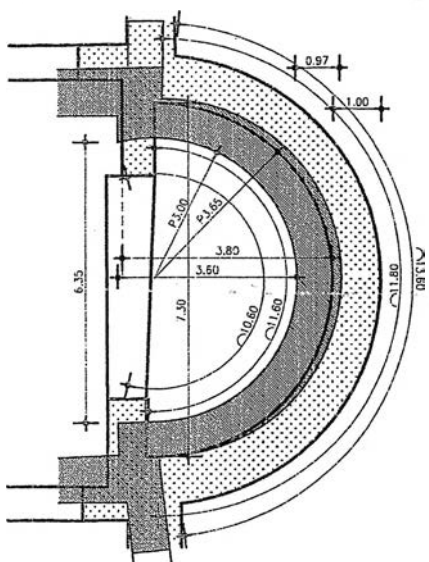
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ			1:150
ЦЕНТРАЛНА БАЗИЛИКА СТОБИ	Крај на 4.почеток 5.век н.е.		Л=5.30 м Ш=3.20 м
АМФИПОЛИС	5ти/ 6ти век		Л=4.80 м Ш=3.10 м

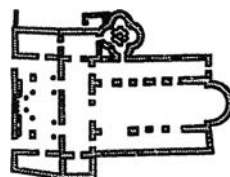
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

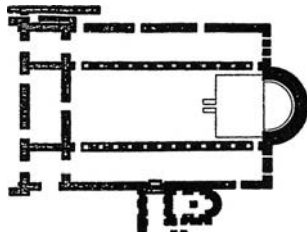
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

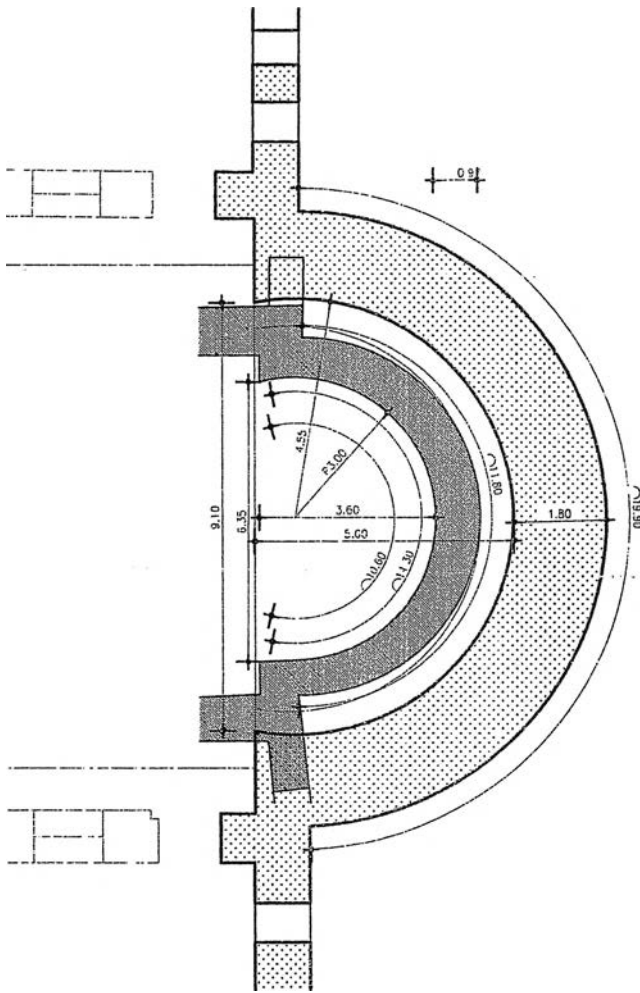
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ			1:150
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ	I ф.4в., II ф. II/2 од 5 в., III ф. после 450г., IV ф. IV/4 од 5в., V ф. крај на V, почет. 6в.		Л=6.35 м Ш=3.60 м
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ	Крај на 5, почеток на 6 век		Л=7.30 м Ш=3.80 м

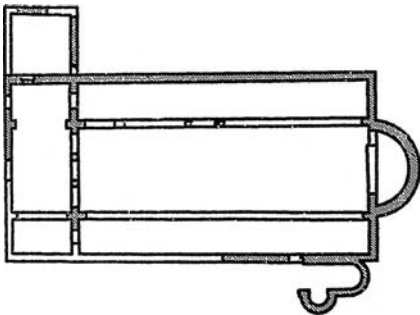
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

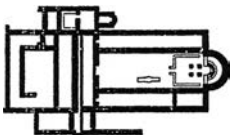
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС

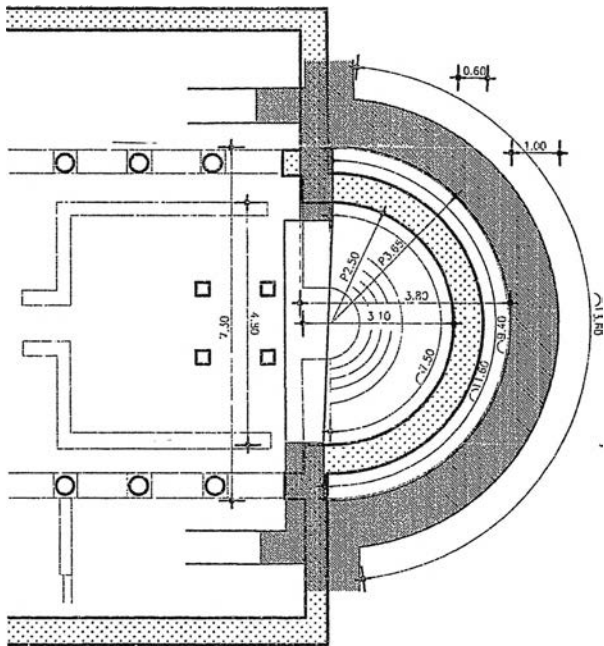
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ			1:150
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ	Іф.4в.,ІІф.ІІ/2 од 5 в.,ІІІф.после 450г.,ІVф.ІV/4од5в.,Vф.крај на V, почет.6в.		Л=6.35 м Ш=3.60 м
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС	5 век		Л=9.10 м Ш=5.00 м

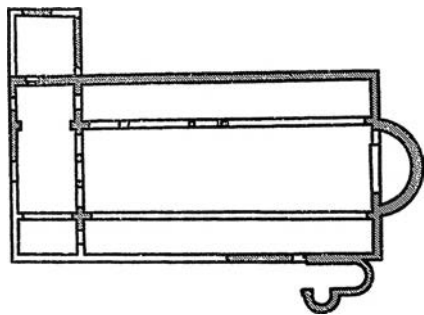
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СГУПИ

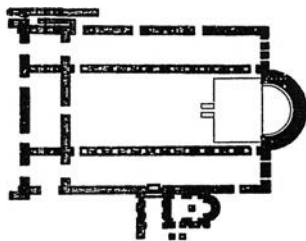
АМФИПОЛИС

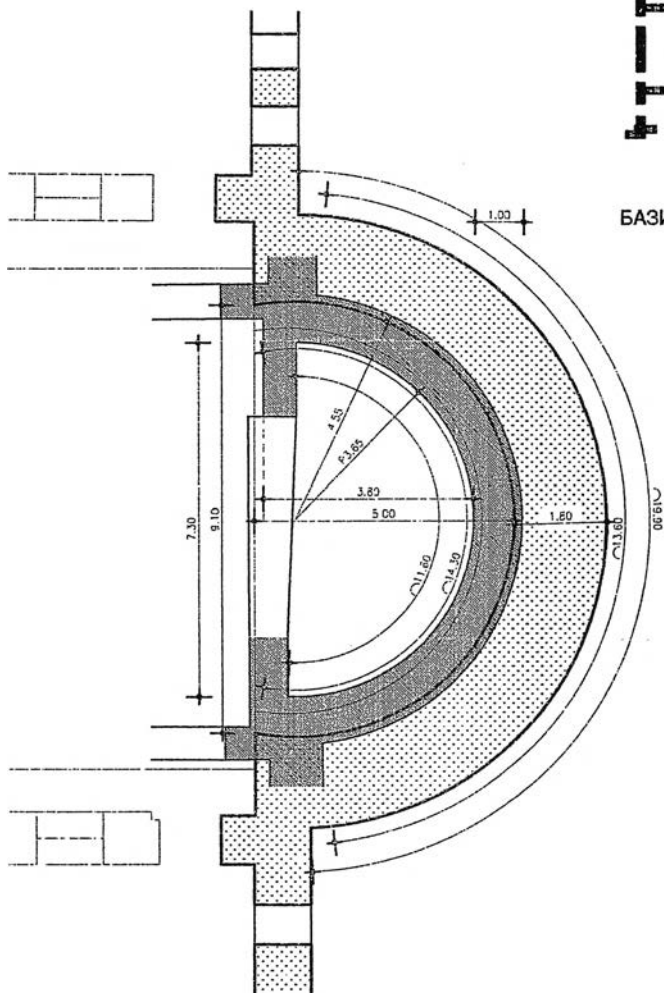
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ			1:150
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СГУПИ	Крај на 5, почеток на 6 век		Л=7.30 м Ш=3.80 м
АМФИПОЛИС	5ти/ 6ти век		Л=4.80 м Ш=3.10 м

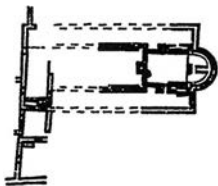
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ

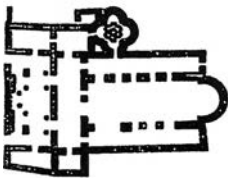
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС

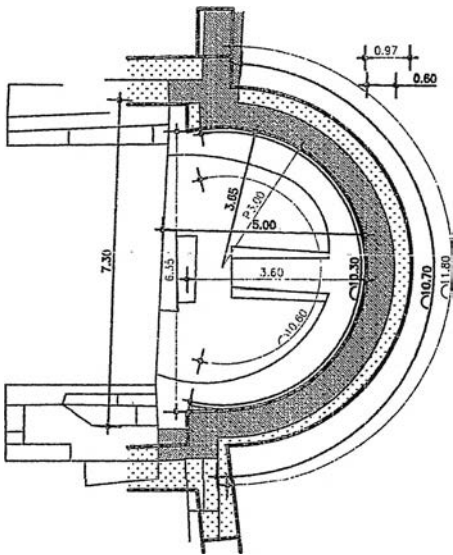
КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
РАНОХРИСТИЈАНСКА БАЗИЛИКА СКУПИ	Крај на 5, почеток на 6 век	Л=7.30 м Ш=3.80 м
БАЗИЛИКА ВО АХИРОПИТОС	5 век	Л=9.10 м Ш=5.00 м

БАЗИЛИКА ВО КОЊУХ

СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ

КОМПАРАЦИЈА НА ОСНОВИ НА АПСИДИ		1:150
БАЗИЛИКА ВО КОЊУХ VI век		Л=7.30 м Ш=5.00 м
СЕВЕРНА БАЗИЛИКА СТОБИ I ф.4в., II ф. II/2 од 5 в., III ф. после 450г., IV ф. IV/4 од 5в., V ф. крај на V, почет. 6в.		Л=6.35 м Ш=3.60 м

БИБЛИОГРАФИЈА :

- Алексова, Б., 1981, Епископска базилика: Апсида, централен и јужен кораб, ССС III, 1981, 19-46, 154-162.
- Алексова, Б., 1983, Стоби Паликурска базилика ГЗФФ10, Скопје 1983, 135-192.
- Алексова, Б., 1985, Стара епископска базилика во Стоби, ГЗФФ 38, Скопје 1985, 43-72
- Алексова, Б., 1983/в, Стоби, базиликата во Паликура, 1981 година ГЗФФ кн 10(36), Скопје 1983, 111-192
- Алексова, Б., 1984, Стоби, Уметничкото богатство на Македонија, Скопје 1984, 42-59
- Алексова, Б., 1985, Старата епископска базилика во Стоби, ГЗФФ 12(38), Скопје 1985.
- Алексова, Б., 1989, Епископијата на Брегалница, Прилеп 1989, 1-36, колор табл. I-XIII.
- Алексова, Б., 1988-1989,, Северната базилика во Стоби, ГЗФФ, кн 15-16 (41-42), Скопје 1988-1989, 89-114
- Алексова, Б., 1995, *Loca Sanctorum Macedoniae*, Скопје 1995, 1-384
- Балабанов, К., и др. 1980, Споменици на културата на Македонија, Скопје 1980.
- Beckwith, J., 1993, *Early Christian and Byzantine Art*, Yale University Press – New Heaven, Connecticut.
- Битракова, Г. Б., 1975, Старохристијански споменици во охридско, Охрид, 1975.
- Битракова, Г. Б., 2006, Лихнид во ранохристијанскиот период и неговото урбано јадро, Јубилеен зборник 25 години Митрополит Тимотеј, МПЦ, Охрид 2006.
- Братој, Р., 2000, Ранохристијанската црква во Македонија и нејзините односи со Рим, МН13, Скопје 2000, 3-82.
- Гарашин, М. – Корачевиќ, Д., 1979, Базиликата II во Скупи, МAA 5, Прилеп, 1979, 31-46.
- Гарашин, М. – Корачевиќ, Д., 1979, Археолошки ископувања во Скупи од 1978-1981 година, МAA 7-8, Скопје, 1987, 79-96.
- Gerke, F., 1973, *Kasna antika i rano hriscanstvo*, Novi Sad, 1973,
- Грбиќ, М., 1954, Археолошки наоѓалишта во Македонија, ГМКД, на Н:Р: Македонија, I/9, Скопје, 1954.
- Груиќ, Р., 1955, Археолошке и историске белешке из Македоније, Старинар, НС, кн, III-IV, (1952-1953) Beograd 1955,
- Caraher, R., W., 2003, *Church, Society and the Sacred in Early Christian Greece*, Ohio 2003
- Egger. R., 1958, Градска црква у Стобима, ГНСД V, Скопје 1929, 14-44
- Корачевиќ, Д., 1988, Археолошки истражувања во Скупи од 1982 година, МAA 9, Скопје 1988.
- Краутхајмер, Р., Ђурчић, С., 2008. *Ранохришћанска и рановизантијска архитектура*, Београд 2008

- Лилчиќ, В., 2000, Архитектонска камена пластика во Република Македонија - ранохристијански период, Компакт диск: 2000 години христијанство, Каламус Скопје 2000, 1-18.
- Лилчиќ, В., 1998, Давина Кула, Чучер, Пролегомена кон хронологијата(МН/МН) Бр. 8, Скопје 1998, 22-43.
- Лилчиќ, В., 2002, Македонскиот камен за боговите, христијаните за животот по животот, том 2 Македонска цивилизација, Скопје 2002
- Лилчиќ, В., 1989, Траги на ранохристијанските базилики во Средното Повардарие, *Лихнид* 7, Охрид 1989, 69-87.
- Лилчиќ, В., 2000, Ранохристијанскиот презвитериум, проекција на новиот живот, МН 13, Скопје 2000.
- Лилчиќ, В., 2003, Ранохристијанска црква, Македонска цивилизација, Скопје 2003.
- Лилчиќ, В., 2005, Симболиката на ранохристијанската црква (МН/МН) Бр. 24, скопје 2005
- Лилчиќ, В., 2009, Ранохристијанска црква кај Дреново (МН/МН) Бр. 33, Скопје 2009.
- Маленко, В., 1977, Осврт врз извршените работи во 1975 година на ранохристијанската трикорабна базилика и раносредновековната некропола на локалитетот "Св. Еразмо", МАА 3, Прилеп, 1977.
- Маленко, В., 1981, Ранохристијански објекти во Охрид и охридско, *Лихнид* 7, Охрид 1989, 6-7.
- Манева, Е., 1989, Базиликата Д, од Хераклеја Линкестис, *Лихнид* 7, Охрид 1989, 51-64.
- Манева, Е., 1986, Herakea Linkestis, - базилика „extra muros“, ранохристијанска и словенска некропола/ Heraklea Linkestis, - basilica extra muros“, Early Christian and Slavic Cemetery/AP 26(1985), Ljubljana 1986, 139-140.
- Манева, Е., 1993, Хераклеја во раното христијанство, *КН* 16, Скопје 1993, 17-23.
- Мано-Зиси, Ѓ., – Wiseman, J., 1976, Ископавања у Стобима 1970-1974, Стариар Н.С. XXVI/1975, Beograd 1976.
- Микулчиќ, И., 1966, Пелагонија у светлости археолошких налаза, београд Скопје 1966.
- Микулчиќ, И., 1974, За големината на доцноантичките градови во Македонија, Историја, X/2, скопје 1974.
- Микулчиќ, И., 1977, Две ранохришќанске цркве код Македонске Каменице, Стариар XXVII, Београд 1977.
- Микулчиќ, И., 1981, Траги од ранохристијански базилики околу Скопје ГЗФФ7(33), Скопје 1981, 205-227.
- Микулчиќ, И., 1982/II, Некои нови моменти од Историјата на Стоби, SAS III, Титов Велес 1981.
- Микулчиќ, И., 1996, *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје 1996.
- Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Издание на МАНУ, Скопје 1999
- Нацев Трајче *Доцно античкиот град Баргала*, Штип 2008.
- Ончевска, Т. М., 2010, Големата ранохристијанска базилика во Скупи, и раното христијанство, МН 35-36, 97-112.

- Папазоглу. Ф., 1957, *Македонски градови у Римско доба*, Скопје 1957
- Петров. К., 1954, Декоративна пластика од ротондата во Коњух, *Разгледи*, I, 21, Скопје, 1954.
- Петров. К., 1958, Стауродекорација од Коњух, *Зборник на АМ*, II, Скопје 1958, 31-45
- Петров. К., 1970, Реконструкција на амвонот од ротондата во Коњух, *ГЗФФ* 22, Скопје 1970, 271-302.
- Петров. К., 1973, Ревизија на ендо неточно мислење за гробишната базилика во Скупи, *Ликовна уметност*, кн.1, Скопје, 1973, 10-12.
- Радојчиќ, С., 1953, Црква у Коњуху, ЗРВИ САН 1, Београд, 1952, 148-167.
- Snively, S.C., 1979, *The Early Christian Basilicas of Stobi: a study form, function, and Location*, Austin, 1979, 1-437.
- Snively, S.C., 1981, Articulation of space in the Episcopal Basilica: the colonnades, SAS III, Titov Veles, 163-170.
- Snively, S.C., 2005, Dacia Mediteranea and Macedonia secunda in the 6th c. the question of influence of church architecture, Ниш и Византија 3, 213-260, 2005, 221
- Snively, S.C., 2001, "Shaping Community : the Art and Archaeology of Monasticism", BAR International Series 941, 2001, 57-64.
- Соколовска, В., - Шуковиќ, Н., 1961, Најнови наоди од Скупи, *Зборник на АМ* (1959-1960), Скопје 1961, 99-105.
- Спремо-Петровиќ. Н., 1971, *Пропорцијски однос у базиликама илирске префектуре*, Београд, 1971, 1-137,
- Стричевиќ, Ќ., 1959, Ѓаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, *Старинар Н.С.*, књ. IX-X, (1958-1959), Београд 1959, 56-65.
- Стричевиќ, Ќ., 1961, Археолошките ископувања во Хераклеја Линкестидска, 1936-1938 година, *Хераклеја I*, Битола 1961, 35-43. сл.1-9.
- Трајковски, К., 1983, Истражувања во Мордовис 1980, *Зб. А.М.* кн.6-7, Скопје, 1983, 133-142.
- Faber, A., Anticka oltarna apsida I njen kontinuitet u arhitekturi sakralnih objekata, *VAMZ*, 3.s., XXIV-XXV 151-162 (1991-92)
- Филипова, С., 1997, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија, 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1997
- Филипова, С., 2010. Ранохристијанските културни центри во република Македонија долж Via Egnatia, *Патромониум* 7-8, Скопје, 127-139,
- Филипова, С., 2012. Early Christian reliquaries in the Republic of Macedonia, *E-journal of the Association of Classical Philologists Antika Systasis* 20 (2012)
- Hattersley-Smith, K., 1995, "The Early Christian churches of Macedonia and their patrons", *BF*, 1995, 229-234.
- Чанак-Медиќ, М., 1965, Ансамбл на Базиликата "А" од рановизантискиот период, *Хераклеја*, II Битола 1965, 35-61